

2019

INFORMES EN CONTRAST

09 TURISME RESPONSABLE

EL TURISME EN LA GEOPOLÍTICA DE LA MEDITERRÀNIA

Ernest Cañada (ed.)

Antonio Aledo, Fernando Almeida, Asunción Blanco-Romero, Sarah Becklake, Macià Blàzquez-Salom, Samia Chahine, Jordi Gascón, Reme Gómez, José Mansilla, Claudio Milano, Enrique Navarro, Daniel Pardo, Llorenç Planagumà, David Ramos, Marta Salvador, Daniela Thiel, Cecilia Vergnano.

INFORMES EN CONTRAST
09

El turisme en la geopolítica de la Mediterrània

Ernest Cañada (ed.)

Alba Sud Editorial

Sèrie Informes en Contrast, núm. 9, 2019

Aquest informe ha estat realitzat amb el suport de l'Àrea Metropolitana de Barcelona (AMB) en el marc de la convocatòria de subvencions per a projectes d'Educació per a la Ciutadania Global, 2018.

Del text: Antonio Aledo, Fernando Almeida, Asunción Blanco-Romero, Sarah Becklake, Macià Blàzquez-Salom, Ernest Cañada, Samia Chahine, Jordi Gascón, Reme Gómez, José Mansilla, Claudio Milano, Enrique Navarro, Daniel Pardo, Llorenç Planagumà, David Ramos, Marta Salvador, Daniela Thiel, Cecília Vergnano.

D'aquesta edició:

Alba Sud Editorial

info@albasud.org

www.albasud.org

Coordinació editorial: Ernest Cañada i Ivan Murray

Diseny gràfic: Boixader & Go

Fotografia de portada: Mallorca_kboldi. Sota llicència CC.

Barcelona, 2019

Barcelona, juliol 2019

ISBN: 978-84-09-12512-8

ÍNDEX

- pág. 4 **Claus per pensar el turisme a la Mediterrània**
Ernest Cañada i Claudio Milano
- pág. 15 **Desenvolupament geogràfic desigual i turisme**
Macià Blàzquez-Salom
- pág. 19 **Transport aeri, aeroports i infraestructures portuàries**
David Ramos
- pág. 27 **El turisme residencial i la seva expansió a la Mediterrània**
Antonio Aledo
- pág. 33 **El desenvolupament turístic a la ribera sud de la Mediterrània:
el cas de Saïdia**
Samia Chahine
- pág. 40 **Turisme i transformació de l'espai rural**
Jordi Gascón
- pág. 45 **La sostenibilitat a debat en les destinacions turístiques
de la mediterrània**
Enrique Navarro i Daniela Thiel
- pág. 50 **Turisme i canvi climàtic a la regió mediterrània**
Marta Salvador
- pág. 57 **Implicacions del canvi climàtic en els riscos geològics
i la seva afectació en el turisme a la conca mediterrània**
Llorenç Planagumà
- pág. 61 **Gentrificació, turistificació i classes socials a les ciutats
de la Mediterrània**
José Mansilla
- pág. 65 **Decreixement turístic**
Asunción Blanco-Romero
- pág. 70 **Seguretat, terrorisme i turisme**
Fernando Almeida
- pág. 76 **“Seguretat Turística”: interrogants sobre la pràctica securitària**
Sarah Becklake
- pág. 83 **Refugiats i turistes:
la doble cara de la geopolítica de la Mediterrània**
Cecilia Vergnano
- pág. 87 Annex: en primera persona
**Experiències de moviments socials.
El sud d'Europa com a espai polític anti-turistització**
Reme Gómez i Daniel Pardo
- pág. 94 Referències bibliogràfiques

CLAUS PER PENSAR EL TURISME A LA MEDITERRÀNIA

Ernest Cañada

Alba Sud

Claudio Milano

Escola Universitària de Turisme Ostelea
Universitat de Lleida

La crisi financera internacional i els processos de reestructuració del sistema econòmic global han convertit la indústria turística en una de les principals vies de funcionament del capitalisme en la seva etapa neoliberal. L'aposta per la intensificació de l'economia turística ha revifat el malestar social per la massificació i pressió turística, així com per la transformació socioeconòmica i ecològica dels territoris costaners, amb avanços progressius sobre la resta del medi rural. A la Mediterrània, a més, es dirimeixen altres eixos de tensió que condicionen inevitablement els termes en què pot desenvolupar el turisme: la guerra global pel control de recursos energètics clau, com el petroli o el gas, i la disputa pel control militar i geopolític de part dels seus territoris. Davant d'aquesta conjuntura, l'actual inestabilitat política i situació d'inseguretat a la zona oriental i sud de la Mediterrània, l'aparició de noves lògiques securitàries i l'emergència humanitària i migratòria han actualitzat el debat sobre el paper del turisme en la reconfiguració de la Mediterrània en un context global. Tot això es produeix a més

La Mediterrània s'ha convertit en un espai en el qual s'entrecreuen dramàticament les tensions Nord - Sud en un món global.

sota el teló de fons dels efectes cada vegada més perceptibles de la crisi climàtica que impacta directament en l'organització del turisme, a més de ser una de les activitats que contribueix a agreujar la situació. La Mediterrània s'ha convertit en un espai en el qual s'entrecreuen dramàticament les tensions Nord - Sud en un món global. El turisme apareix com un factor clau en aquest escenari, com a expressió de saturació i exclusió o com a oportunitat de desenvolupament.

Per tot això, en aquest informe, més que fixar l'atenció en territoris concrets, abordem alguns d'aquests debats amb una mirada expressament regional. Tractem d'incloure també el desenvolupament turístic a la ribera Sud i Oriental de la Mediterrània, tot i les dificultats per disposar de suficients anàlisis acadèmics. Sense aquesta perspectiva territorial àmplia, tota anàlisi de les dinàmiques turístiques a la regió, cada vegada més interconnectada, resultaria desequilibrat i parcial. Així mateix, a la llum del balanç global que pot fer-se de l'expansió turística a la Mediterrània, i especialment després de l'onada d'intensificació turística de l'última dècada, les contribucions de l'informe s'inclinen per una valoració crítica, que entronca amb els estudis que des dels anys 70 alertaven sobre les implicacions d'aquest model de desenvolupament (Boissevain, 1977, 1979; Galán *et al*, 1977; Gaviria, 1974; Jurdao, 1979).

CLAUS PER
PENSAR EL
TURISME A LA
MEDITERRÀNIAErnest Cañada
Claudio Milano

Primera destinació turística mundial

A nivell mundial, el creixement exponencial del turisme i l'increment de tot tipus de mobilitats va suposar un augment del 5.192% en les arribades internacionals entre 1950 i 2017 (Milano, Cheer i Novelli, 2019). En aquest context global, amb 1.403 milions d'arribades internacionals l'any 2018, la Mediterrània s'ha convertit en la primera destinació turística mundial. D'aquesta xifra total, els països mediterranis del Sud d'Europa aporten 286,2 milions d'arribades, als quals caldria afegir els 23,9 milions dels països del Nord d'Àfrica i els 63,6 milions de l'Orient Mitjà (UNWTO, 2019). Tot i les dificultats per registrar exactament quina part d'aquests turistes són presents realment en destinacions de la Mediterrània, les dimensions del flux de visites cap a la regió permeten prendre consciència de la seva importància en el turisme mundial. Cap altra regió acumula per si mateixa xifres similars.

L'origen d'aquest desenvolupament turístic a gran escala al Sud d'Europa cal situar-lo en l'expansió del turisme de masses a partir de la dècada de 1950, després de la Segona Guerra Mundial i l'inici dels anys daurats del capitalisme fordista. Aquests anys van comportar una mobilització ingent d'inversió, fluxos de mà d'obra i producció d'una economia orientada a l'oci, només comparable a altres moments clau de la història del capitalisme industrial (Manera i Morey, 2016). El model es basava en un sistema de producció estandarditzat de paquets turístics on els països receptors facilitaven allotjament, excursions i transport local. Per la seva banda, els tour-operadors del Nord d'Europa controlaven els principals canals de distribució i obligaven als seus proveïdors a mantenir baixos costos per mantenir-se dins del mercat (Bianchi, 2017). Així, la regió mediterrània va ser considerada com a exemple de la construcció d'una "perifèria de plaer" al servei de l'oci de la població amb més recursos del Nord d'Europa. El turisme de masses internacional subordinaria les economies en desenvolupament dins d'una divisió internacional del turisme que reproduiria els esquemes de centre-perifèria (Turner & Ash, 1976). L'especialització turística a bona part de la regió mediterrània s'ha manifestat al llarg del temps en una forta dependència de les inversions estrangeres i d'un determinat model de desenvolupament, controlat per interessos forans als de la pròpia regió (Britton, 1996). Històricament, entre tour-operadors del Nord d'Europa i les empreses d'allotjament als països mediterranis, han predominat les relacions de dependència. Per exemple, a principis dels anys 2000 el 70% del flux turístic en les destinacions de turisme de masses de Grècia estava controlat per cinc tour-operadors britànics i tres d'alemanys (Bastakis, Buhalis i Butler, 2004). Les debilitats estratègiques i operatives de les empreses d'allotjament gregues, a més d'una forta competència entre elles, conferien un enorme poder als qui disposaven dels canals de distribució. Així, la gran majoria d'hotels a Grècia es trobava sota el control estratègic dels tour-operadors del Nord d'Europa (Buhalis, 2000).

No obstant, també hi ha qui ha posat en qüestió aquesta visió i ha considerat que el turisme de masses a la Mediterrània ha estat una font de noves oportunitats per a la regió, donant d'una nova centralitat geopolítica i cultural (Obrador, Crang i Travlou, 2009). D'altra banda, el desenvolupament turístic al Sud d'Europa va facilitar la vinculació d'empreses locals amb fluxos de capital internacional i influència corporativa.

CLAUS PER
PENSAR EL
TURISME A LA
MEDITERRÀNIA

Ernest Cañada
Claudio Milano

Tot i l'enorme dependència cap tour operadors internacionals, en determinats casos algunes d'aquestes empreses van adquirir major dimensió i van aconseguir expandir-se, fins i tot fer el salt a nivell internacional. En aquest sentit, una de les experiències paradigmàtiques va ser la de les cadenes hoteleres d'origen balear (Blázquez, Murray i Artigues, 2011; Murray, 2015).

Altres causes més recents, que caldria tenir en compte per entendre aquest ascens extraordinari del turisme a la Mediterrània, han tingut a veure amb l'acceleració de la dinàmica de les mobilitats (Sheller i Urry, 2004; Hannam, Sheller i Urry, 2006; Schiller i Salazar, 2013), les noves formes d'organització dels serveis turístics a través de les economies de plataforma, o mal anomenada "economia col·laborativa" (Bianchi, 2017; Stone, 2017), la democratització econòmica del viatge com a forma de consum de masses, i amb l'expansió del transport internacional, tant aeri com marítim, i de les seves infraestructures. Aquesta última, tot i el relatiu poc coneixement que hi ha sobre ella, ha adquirit una especial rellevància, que en aquest informe l'explica de manera detallada [David Ramos](#), professor de la Universitat de Salamanca. En el seu text, exposa com no sempre són les infraestructures les que van per darrera d'una demanda creixent, sinó que les lògiques de negoci propi del transport internacional i de les seves infraestructures empenyen també cap a un increment dels desplaçaments. Per una o altra via, difícilment es podria concebre aquest ascens del turisme a la Mediterrània sense tenir en compte la importància del transport dels turistes.

El desenvolupament del turisme de masses a la Mediterrània ha tingut una especial rellevància en la formació i reconfiguració de la Mediterrània.

En definitiva, el desenvolupament del turisme de masses a la Mediterrània ha tingut una especial rellevància en la formació i reconfiguració de la Mediterrània, amb mobilitats tant de turistes com de treballadors immigrants emprats en la indústria, facilitades per transport aeri, creuers i una creixent oferta de allotjament i serveis turístics.

"Turistificació" i "balearització", nous conceptes

El pes i la dependència de l'economia mediterrània del mercat turístic va fer que des dels anys 90 en la literatura acadèmica francesa es comencés a fer servir el concepte de "turistificació" per fer referència a territoris on l'organització socioeconòmica girava de forma determinant al voltant del turisme (Lanfant, 1994). Per a molts moviments socials crítics amb les dinàmiques turístiques, aquest concepte descriu millor l'hegemonia dels interessos del capital turístic sobre cada vegada més ciutats i territoris, i és preferit a altres expressions recentment popularitzades, com la d'"overtourism" (Milano, Cheer i Novelli, 2019), amb dificultats encara de conceptualització (Koens, Postma i Papp, 2018), per ser considerada massa casual, sense capacitat per captar l'acció que provoca aquest canvi (Cañada, 2018), tot i l'oportunitat que suposa aquesta difusió, o la de "turismofòbia", entenen que és usada per a tractar de deslegitimar les respostes socials crítiques (Blanco-Romero et al., 2018).

CLAUS PER
PENSAR EL
TURISME A LA
MEDITERRÀNIA

Ernest Cañada
Claudio Milano

El terme “balearització” va ser usat per primer cop a finals dels anys 50 en un reportatge publicat a la revista *Paris-Match*.

Un altre concepte clau sorgit dels primers anys d'aquesta experiència mediterrània de desenvolupament turístic va ser el de “balearització”. El terme va ser usat per primer cop a finals dels anys 50 en un reportatge publicat a la revista *Paris-Match*, i a partir d'aquí va ser popularitzat a la premsa francesa durant la dècada següent del boom turístic. Aquest terme feia referència a una transformació inadequada del paisatge en benefici dels interessos turístics, que evidenciava un desequilibri per una dependència excessiva del turisme exterior i que tenia com a resultat una gran vulnerabilitat a

factors que escapaven del control dels actors locals. En termes territorials al·ludia també a una elevada edificació del litoral sense una adequada planificació i urbanització. En conseqüència, el terme feia referència també a la degradació paisatgística i dels recursos naturals (Caldera, 1989). Més endavant els geògrafs francesos van començar a usar-lo per descriure la destrucció sistemàtica de la línia de costa a causa d'una construcció excessiva (Fiol, 1996). El terme també va fer fortuna en la literatura acadèmica anglosaxona. Prenent com a referència les transformacions viscudes per les illes Balears els anys 60, com a conseqüència de la ràpida implantació del turisme, l'expressió “balearització” es va començar a fer servir per explicar processos de desenvolupament costaner que, sota el lideratge turístic, han aconseguit una construcció ràpida i no planificada amb fortes conseqüències socials, mediambientals i polítiques (Selwyn, 2004). Més recentment, el terme ha estat usat també per descriure el procés d'expansió internacional de les cadenes hoteleres creades a Balears i la creació d'un nou entorn summament vulnerable i dependent del turisme, especialment a Amèrica Llatina i el Carib (Blázquez, Cañada i Murray, 2011a, 2011b; Blázquez, Murray i Artigues, 2011; Murray, 2015).

Expansió cap a la Mediterrània Sud i Oriental

L'avanç del turisme de masses a la Mediterrània Sud i Oriental va ser posterior a la que es va produir al Sud d'Europa. El seu desenvolupament va aguditzar encara més alguns dels problemes estructurals que s'havien manifestat ja a l'altra riba. Entre ells destacava la baixa diversitat de l'oferta, amb una gran dependència del turisme europeu, basada en complexos turístics de costa en forma de paquets tot inclòs o en hotels urbans dotats de molts serveis; una forta estacionalitat; absència de diferenciació i productes propis; un desequilibri territorial agut, amb una oferta molt concentrada i desconnectada de la resta del país (Perles-Ribes *et al.*, 2016).

Una experiència especialment significativa és la del projecte turístic i immobiliari de Saïdia, al Marroc, explicada en aquest informe per [Samia Chahine](#), investigadora de la Universitat de Màlaga, que reproduïx lògiques molt similars a les de l'últim cicle d'expansió turístic-residencial espanyol. En aquest cas, amb l'esclat el 2008 de la crisi financera internacional, les empreses espanyoles responsables del projecte van fer fallida o es van retirar i l'Estat marroquí va haver d'assumir els seus costos, a més de donar entrada a capitals vinculats als països del Golf Pèrsic (Chamine, 2010; Yrigoy, 2013).

CLAUS PER
PENSAR EL
TURISME A LA
MEDITERRÀNIAErnest Cañada
Claudio Milano

Macià Blázquez, professor de la Universitat de les Illes Balears, proposa en el seu text en aquest informe, la necessitat d'entendre aquesta dinàmica d'expansió turística permanent a la llum de la teoria del desenvolupament geogràfic desigual. D'aquesta manera, els capitals vinculats al turisme aprofitarien la incorporació de nous territoris amb costos de producció més baixos i més capacitat per aconseguir ajuts públics, per incrementar els seus beneficis. El mateix Blázquez analitza el cas de Saïdia des de la perspectiva de com els capitals hotelers i immobiliaris espanyols van tractar d'aprofitar aquest diferencial de renda per posicionar-se en l'expansió turística d'una zona fins a aquell moment poc explorada de la ribera Sud de la Mediterrània.

De fet, el desenvolupament turístic a la Mediterrània no ha estat homogeni, sinó que poden identificar-se diferents graus de desenvolupament i de consolidació de les economies turístiques. Manera i Morey (2016) classifiquen les destinacions

Espanya, França i Itàlia
van ser els països
"pioners" del turisme a
la Mediterrània.

turístiques de la Mediterrània en tres grups, segons el seu nivell de desenvolupament. En primer lloc, hi hauria els països "pioners", Espanya, França i Itàlia, amb una quota de mercat que, segons el moment, pot oscil·lar entre el 75% i el 95%. En segon lloc, hi ha els considerats "endarrerits", amb un impuls posterior, Grècia, Egipte, Turquia, Tunísia i el Marroc. Aquest grup de països no hauria

aconseguit captar quotes de mercat significatives, però en els darrers anys, haurien tingut alces considerables de manera sostinguda. Finalment, identifiquen un tercer grup, format per la resta de països que haurien iniciat el seu desenvolupament turístic molt més tard o, segons aquests autors, tindrien un comportament erràtic, motivat per diferents causes que haurien obstaculitzat la seva consolidació (Manera i Morey, 2016).

Múltiples externalitats, vells i nous escenaris de conflicte

Aquest model de desenvolupament va generar una profunda transformació de les costes de la Mediterrània del Sud d'Europa des de la dècada de 1960, especialment en algunes de les seves illes, com Malta (Boissevain, 1979, 2004; Chapman & Speake, 2011; Oglethorpe, 1984), Balears (Blázquez i Murray, 2010; Pons i Rullan, 2014; Murray, Yrigoy i Blázquez-Salom, 2017) o a les nombroses illes gregues (Konsolas i Zacharatos, 1992). Però també, de parts molt rellevants de la costa espanyola (Gaviria, 1976; Aledo, *et al.*, 2012) i italiana (Vespasiani, 2014). A la ribera Sud, en alguns d'aquests enclavaments de turisme de sol i platja massius, com en el cas de Tunísia, també s'han identificat forts impactes socials i mediambientals, similars als descrits al litoral mediterrani espanyol (Cortes-Jiménez, Nowak i Sahli, 2011; Poirier, 1995). Un dels principals aspectes destacats en aquest desenvolupament ha estat la destrucció territorial i la degradació de recursos naturals al litoral, cosa que ha donat lloc a importants conflictes socio-ecològics que pretenien paralitzar o limitar la construcció d'infraestructures i de l'edificació en diferents llocs de la Mediterrània. Des dels anys 80, el malestar i indignació per la destrucció del litoral a diferents llocs del sud d'Europa va donar lloc al desenvolupament de moviments ecologistes i en defensa del territori que, quan han pogut, i des d'una enorme multiplicitat de visions i

CLAUS PER
PENSAR EL
TURISME A LA
MEDITERRÀNIAErnest Cañada
Claudio Milano

formes d'organització, han actuat com a dic de contenció enfront de les dinàmiques constructives expansives. De tots aquests moviments per preservar el territori enfront de l'expansió turística probablement el cas de Mallorca sigui el més conegut (Mayol, 2017). Altres evidències de la fusió dels moviments ecologistes i el desenvolupament turístic han estat documentats a Grècia, Espanya i Portugal des de principis dels anys 70 fins a mitjans dels 90 (Kousis, 2000).

Des dels anys 90 el turisme residencial va tenir un paper fonamental en aquest procés d'expansió i transformació del territori costaner en nombroses àrees de la Mediterrània, tal com explica en aquest informe [Antonio Aledo](#), professor de la Universitat d'Alacant. Aquesta penetració del turisme residencial ha donat lloc a enormes vulnerabilitats de les zones on s'ha implantat, a causa de la lògica depredadora del territori en què basa el seu model de negoci, en el qual la base no és tant una oferta regular de serveis turístics com la transformació del sòl, la construcció d'habitatges i la seva venda, o la simple especulació.

Aquesta transformació dels territoris costaner-rurals pel creixent pes del turisme va tenir efectes també en diferents activitats vinculades al sector primari. En la seva contribució en aquest informe, [Jordi Gascón](#), professor de la Universitat de Lleida, exposa com, tot i que algunes formes de desenvolupament turístic poden establir sinergies positives amb activitats tradicionals en el món rural –com algunes formes de turisme gastronòmic–, la dinàmica majoritària del desenvolupament turístic a les costes mediterrànies va comportar una major vulnerabilitat. L'agricultura i la pesca van ser marginades enfront les activitats turístiques i immobiliàries, capaces de generar grans beneficis a curt termini altament concentrats.

Amb la irrupció del capitalisme de plataforma, o la comercialització d'allotjament turístic a través de plataformes online, la metamorfosi dels territoris rurals ha avançat més enllà del litoral. Segons denunciava recentment Margalida Ramis, portaveu del grup ecologista mallorquí GOB, la turistificació implica un canvi d'usos progressiu del territori que s'estén per tot el medi rural, més enllà dels espais turístics tradicionals¹. Estratègies de descentralització i de creació de noves ofertes han provocat l'ampliació de la bombolla turística cap a les perifèries urbanes i els entorns rurals. D'aquesta manera, els sòls rurals van terciaritzant les seves activitats, substituint els seus usos primaris, i l'edificació, amb diferents intensitats, guanya terreny, convertint pràcticament tot el territori en periurbà. Durant els darrers anys s'ha produït una nova onada d'intensificació turística que, en el cas de Mallorca, per exemple, i com afirma la mateixa Margalida Ramis, "ha fet que el nombre de llicències de nous habitatges en sòl rústic s'hagi situat en els nivells previs a la crisi financera de 2008. També s'han incrementat els casos d'indisciplina urbanística per obres fetes amb l'afany de comercialitzar les finques turísticament, com piscines, pous, coberts, terrasses, nous habitatges i ampliació dels existents. El mosaic de diversitat del medi rural, que ha caracteritzat tants territoris de la conca mediterrània, i que va representar una

1 Declaracions a Alba Sud en el procés de preparació d'aquest informe sobre la geopolítica del turisme a la Mediterrània.

CLAUS PER
PENSAR EL
TURISME A LA
MEDITERRÀNIAErnest Cañada
Claudio Milano

activitat econòmica diversificada, que alimentava petites indústries, oficis i tasques, s'ha uniformitzat i està sent engolida pel monocultiu turístic que colonitza així el sòl fèrtil, clau per a l'autonomia en la gestió d'aquests territoris". Aquesta penetració de l'allotjament turístic en zones rurals de forma dispersa comporta un major consum d'aigua que els usos tradicionals de la població local o fins i tot que centres turístics densos (Rico-Amorós, Olcina-Cants, Sauri, 2009). Així, per exemple, un estudi realitzat a les illes Balears, posa en evidència com aquest tipus d'ús afavoreix la construcció de piscines privades i amb elles un increment significatiu de l'evaporació de l'aigua, el que estaria donant lloc a un major malbaratament d'aquests recursos, incrementant els problemes ambientals d'aquesta intensificació turística (Hof et al., 2018).

L'emergència climàtica
adquireix un protagonisme
creixent, amb cada
cop més evidències
dramàtiques.

No obstant això, les preocupacions ambientals a la Mediterrània, lluny de disminuir van en augment. L'emergència climàtica adquireix un protagonisme creixent, amb cada cop més evidències dramàtiques. En particular, és especialment greu la vulnerabilitat del turisme davant els canvis climàtics als països de la ribera sud i oriental de la Mediterrània (Scott, Hall i Gössling, 2019). Aquest increment de la vulnerabilitat accentua els riscos d'un augment dels desplaçaments per raons climàtiques i, finalment, de refugiats, del que s'alerta des de fa anys (Buades, 2012).

En aquest informe, la problemàtica és analitzada en dues contribucions, una de [Marta Salvador](#), investigadora d'Alba Sud, i una altra de [Llorenç Planagumà](#), coordinador del *Centre per la Sostenibilitat Territorial* i col·laborador d'Alba Sud. En el seu text, Marta Salvador emfatitza el doble paper del turisme en relació al canvi climàtic, afectat per les transformacions que està provocant, però també responsable destacat, especialment per les dinàmiques de transport. El canvi climàtic a la Mediterrània afectarà profundament la forma en què es desenvolupa el turisme, però les mesures d'adaptació no semblen resoldre un problema del mateix model de creixement il·limitat en el qual es basa. Per la seva banda, Llorenç Planagumà analitza com el canvi climàtic pot accentuar els riscos geològics a la Mediterrània que, al seu torn, afecten també la forma en què s'organitza l'activitat turística. A partir d'aquests elements proposa la necessitat de prendre mesures urgents que transformin les maneres d'estructurar i gestionar el turisme a la regió.

Els impactes ambientals i territorials de l'expansió del turisme de masses a la Mediterrània, sumat als múltiples conflictes que s'han derivat, ha donat lloc a un creixent interès per la implementació de pràctiques turístiques sostenibles en termes de polítiques públiques i per part del sector privat. [Enrique Navarro](#), professor de la Universitat de Màlaga, i [Daniela Thiel](#), professora de la Universitat Nacional de San Martín, expliquen en aquest informe algunes d'aquestes iniciatives, de les que fan un balanç divers i contradictori. En aquest sentit, identifiquen la incompatibilitat entre el model de desenvolupament turístic predominant amb les demandes i propostes d'incloure pràctiques sostenibles, la qual cosa els porta a la necessitat d'obrir el debat cap a les polítiques de post-creixement.

CLAUS PER
PENSAR EL
TURISME A LA
MEDITERRÀNIA

Ernest Cañada
Claudio Milano

Des de coordenades similars, [Asunción Blanco](#), professora de la Universitat Autònoma de Barcelona, aborda en aquest informe la caracterització de les creixents demandes de decreixement turístic que cada vegada més formulen moviments socials al Sud d'Europa. El seu text explica el desplegament teòric de la proposta, i busca com pot aterrar en contextos amb nivells de desenvolupament turístic i econòmics diferents, com passa en múltiples àrees de la Mediterrània. El concepte apareix amb força, després que les expressions de malestar davant el turisme de masses comencessin a provocar reaccions entre part de la població d'aquests territoris des dels anys 90 (Boissevain, 1996; Boissevain i Selwyn, 2004). La idea del decreixement turístic ha servit també de base per a un singular procés d'articulació d'organitzacions socials que actuen contra la turísticació en diferents ciutats del Sud d'Europa, la Xarxa SET. Aquesta experiència és destacada com a testimoni d'experiències en l'annex d'aquest informe per dos membres de l'Assemblea de Barris per un Turisme Sostenible (ABTS) de Barcelona, [Reme Gómez](#) i [Daniel Pardo](#).

Per la seva banda, [José Mansilla](#), membre de l'Observatori d'Antropologia del conflicte Urbà (OACU), aprofundeix en aquesta dinàmica de resistències socials als processos de gentrificació i turísticació a espais urbans, que s'han d'entendre des d'una perspectiva de lluita de classes, en la mesura que el capitalisme neoliberal ha atorgat un paper central a les ciutats en els processos d'acumulació i circulació del capital. Encara que menys coneguts, Mansilla destaca també conflictes contra els efectes de la turísticació en països de la ribera sud de la Mediterrània com Egipte.

Inestabilitat política i crisi de seguretat a la Mediterrània Sud i Oriental

En els últims anys, les dinàmiques d'inestabilitat política, conflictes armats, accions terroristes i crisi de refugiats, amb origen a la ribera sud i oriental de la Mediterrània ha tingut efectes molt rellevants i de diversa naturalesa en les dinàmiques turístiques a la regió.

El 17 de desembre de 2010, Mohamed Bouazizi, un jove tunisià de 26 anys, es va prendre foc davant de la prefectura de policia en protesta per la confiscació, sense motiu, de la seva parada de venda ambulat. Donava així inici una onada de protestes populars contra l'autocràcia, la corrupció i la desigualtat que va aconseguir la caiguda del govern de Ben Ali a Tunísia. Les demandes democratitzadores davant un descontentament compartit es van estendre durant l'any 2011 a altres països de la regió, com Egipte, Líbia, Síria, Bahrain o el Iemen, donant lloc a la popularitzada expressió de la "primavera àrab". En paraules de Meritxell Bragulat, directora de la Mostra de Cinema Àrab i Mediterrani de Catalunya, aquest cicle de protestes era resultat del profund malestar d'unes societats molt joves, en alguns casos a països on més d'un 40% de la seva població era menor de 25 anys, amb taxes d'atur juvenil que duplicaven la mitjana mundial, mentre s'havien assolit els nivells educatius més alts de la seva història. Països on les dones havien accedit a la formació i al mercat de treball, i en les que s'havien viscut profundes transformacions que feien que la seva població fos

CLAUS PER
PENSAR EL
TURISME A LA
MEDITERRÀNIAErnest Cañada
Claudio Milano

més crítica amb els valors tradicionals, l'obediència i el conservadorisme. Però la seva població, especialment la joventut, se sentia ofegada per la falta de llibertats de reunió i d'expressió d'uns règims autoritaris, corruptes i clientelars, i que vivia amb enorme frustració la manca de perspectives per poder construir un horitzó de vida lliure i amb dignitat². Països com Egipte, Iraq, Síria, Algèria o Tunísia serien paradigmàtics d'aquest tipus d'evolució postcolonial.

La repressió governamental davant les protestes populars va aguditzar alguns d'aquests conflictes. A la inestabilitat política es van sumar intervencions militars estrangeres, especialment a Líbia i Síria, i l'emergència d'un terrorisme qualificat habitualment de "jihadista", que van desestabilitzar totalment la zona, convertida en tauler d'operacions de múltiples interessos en disputa. Posteriorment, Turquia va viure també un fort ascens dels atacs terroristes i la violència política. Alguns episodis terroristes van ser dirigits explícitament cap a llocs turístics (per exemple, l'atac a Luxor el 1998 o els tirotejos a les platges de Tunísia el 2015). En aquests atacs terroristes contra interessos turístics visitats per població occidental hi hauria múltiples interessos: castigar països que estaven donant suport als governs que es volien derrotar, aconseguir una major atenció mediàtica (Alfonso-Rodríguez i Santana-Gallego, 2018) i desestabilitzar l'economia d'aquests països (Perles-Ribes *et al.*, 2016).

Aquesta situació ha provocat un cop dur per a les economies turístiques de països com Tunísia, Egipte, Jordània, Líban o Marroc, amb una forta caiguda en el nombre de visitants. En aquests cinc països, les arribades de turistes van disminuir de 20 milions el 2010 a 15 milions el 2011. La major disminució es va produir a Egipte i Tunísia, al voltant d'un 40% (Perles-Ribes *et al.*, 2016). Així mateix, la inversió estrangera en turisme també va disminuir dràsticament. La importància que el turisme havia adquirit en alguns d'aquests països va contribuir a afeblir encara més les seves economies.

Davant la situació de risc prolongat, els turistes prefereixen destinacions més segures. A més, és freqüent que els governs de països d'origen orientin els seus ciutadans a no visitar països en conflicte, i que els operadors turístics eliminin aquestes destinacions per la caiguda de la demanda i per por a demandes per responsabilitat civil, reorientant la seva oferta cap a altres destinacions (Alfonso-Rodríguez i Santana-Gallego, 2018).

En el present informe s'aprofundeix en aquesta problemàtica a través dels textos de [Fernando Almeida](#), professor de la Universitat de Màlaga, i de [Sarah Becklake](#), investigadora de la Universitat de Lancaster. En el primer cas, s'analitza amb detall l'impacte de les accions terroristes a les diferents destinacions turístiques de la Mediterrània, que clarament, i tot i la cobertura periodística, ha afectat més als països de la ribera sud i oriental. Per la seva banda, Becklake problematitza l'emergència d'un nou discurs securitari que s'ha construït al voltant del turisme. Així, entre altres elements, assenyala com la relació entre turisme i inseguretat no s'hauria de veure només en una direcció, la coneguda afectació en el turisme per

2 Paraules pronunciades durant la seva intervenció al Taller sobre Geopolítica del Turisme a la Mediterrània, organitzat per Alba Sud a l'Escola Universitària de Turisme Ostelea a Barcelona el passat 20 de juny de 2019.

CLAUS PER
PENSAR EL
TURISME A LA
MEDITERRÀNIAErnest Cañada
Claudio Milano

situacions d'inseguretat, sinó també com el turisme s'ha convertit en un nou factor de vulnerabilitat i inseguretat. Així mateix, en la preocupació per salvaguardar els interessos turístics internacionals, entren cada vegada més en joc noves pràctiques securitàries que suposen creixents amenaces en termes democràtics i de respecte pels drets humans.

En el marc d'aquesta nova conjuntura geopolítica, les fronteres entre locals i convidats, migrants i turistes es tornen més borroses i factor de nous fenòmens i tensions socials. Per tal d'aportar llum sobre aquestes dinàmiques complexes, [Cecilia Vergnano](#), investigadora post-doctoral de la Universitat d'Amsterdam, contribueix a l'informe amb una aproximació a la crisi de refugiats i d'emigrants que intenten fugir dels conflictes armats, de les condicions de misèria de l'Àfrica Subsahariana i de part dels països àrabs, i cada vegada més dels efectes de l'emergència climàtica. D'aquesta manera, la Mediterrània s'ha convertit en una de les fronteres més perilloses del món. En el seu article, Vergnano centra la seva atenció a les illes de Lesbos i Lampedusa, on turistes i refugiats s'entrecreen posant sobre la taula debats ètics fonamentals. El cas de Lampedusa és, a més, especialment conegut perquè l'any 2017 la seva alcaldessa, Giuseppina Nicolini, va guanyar el premi Félix Houphouët-Boigny de Foment de la Pau de la UNESCO en reconeixement de la seva tasca humanitària (Melotti, Ruspini i Marra, 2018).

La urgència d'una nova agenda política del turisme a la Mediterrània

La situació d'instabilitat i inseguretat descrita ha redistribuït els fluxos turístics cap a altres països europeus. En la literatura acadèmica s'ha destacat l'efecte de substitució entre destinacions turístiques en contextos de violència política o terrorisme (Perles-Ribes *et al.*, 2016). Durant la darrera dècada, destinacions turístiques com Espanya, Portugal, Malta, Grècia i les emergents Albània, Macedònia del Nord i Montenegro han absorbit part dels fluxos turístics que tour operadors internacionals havien dirigit anys enrere cap a la zona oriental i sud de la Mediterrània (Alfonso-Rodríguez i Santana-Gallego, 2018; Almeida i Jiménez, 2018; Archondo i Ruiz, 2016). En el cas espanyol s'ha arribat a atribuir que una part considerable del creixement del 30% del turisme internacional entre els anys 2010 i 2015 tindria a veure amb la situació d'instabilitat i inseguretat de destinacions competidores a la Mediterrània Sud i Oriental (Archondo i Ruiz, 2016). Especialment s'ha evidenciat com operadors turístics internacionals van substituir els seus fluxos cap a Tunísia i Egipte per les Illes Balears i les Illes Canàries (Perles-Ribes *et al.*, 2016). Però a més d'aquest efecte substitució directe, tant a Espanya com a Grècia s'ha pogut associar aquest increment del flux turístic amb una disminució de costos. Així, Espanya amb la reforma laboral de l'any 2012, va facilitar a l'empresariat hotelier una significativa rebaixa de costos laborals gràcies als processos d'externalització (Cañada, 2016). I en el cas de Grècia, el procés de devaluació interna dictada per la troica va fer el país molt més competitiu per als interessos del capital turístic (Bantekas *et al.*, 2015).

CLAUS PER
PENSAR EL
TURISME A LA
MEDITERRÀNIAErnest Cañada
Claudio Milano

La reestructuració dels fluxos turístics mediterranis demostra la fluïdesa en termes de reorganització espacial del capital turístic transnacional, així com també de substitució de les destinacions turístiques mediterrànies. Mentre algunes destinacions turístiques registraven una crisi sense precedents, altres batien rècords històrics. Així mateix, tot i els impactes soferts, hi ha autors que sostenen que els fluxos turístics, en realitat, no són tan vulnerables com sembla, i que, malgrat tot, es poden trobar nínxols de mercat alternatius que permeten mantenir certa demanda de serveis (Perles-Ribes *et al.*, 2016). Al seu torn, casos com el de Turquia mostren la resiliència de la indústria turística per refer-se de les successives crisis de diferent tipus que l'afecten des dels anys 80 (Yarcan, 2007). D'aquesta manera, és previsible que les diferents àrees de la regió mediterrània actuïn com a vasos comunicants en direccions canviants d'un turisme internacional que ha convertit la regió en la principal destinació turística del planeta. De fet, les últimes dades disponibles sobre reserves en hotels de les Balears de 2019 mostren una caiguda en les vendes de prop d'un 30% en relació a 2018, que els hotelers atribueixen al que els touoperadors internacionals tornen a desplaçar part del seu mercat cap a Turquia, Tunísia, Egipte i el Marroc, on poden aconseguir preus més barats i majors subvencions dels seus respectius governs (Plaza, 2019).

El turismo ha de ser repensat a la llum de les dinàmiques de desigualtat i exclusió que reproduceix o contribueix a generar.

En aquest marc, l'extraordinari creixement turístic global, que ha situat la Mediterrània com una àrea estratègica en el desenvolupament d'aquest tipus d'activitats, ha posat la regió davant una sèrie de contradiccions i desafiaments que obliguen a repensar les lògiques del seu funcionament. Ineludiblement, el turisme ha de ser repensat a la llum de les dinàmiques de desigualtat i exclusió que reproduceix o contribueix a generar. Davant d'aquests nous reptes, si bé els èxits turístics han estat mesurats durant molts anys únicament en termes d'arribades internacionals, inversions i llocs de treball, una renovada agenda de les mobilitats turístiques a la Mediterrània obliga a prestar atenció en altres termes a aquest fenomen. Implica un canvi de paradigma que reverteixi la manera de mesurar l'èxit de la pròpia indústria turística. La complexitat de les externalitats generades, en particular associades a greus problemes climàtics i territorials, obliguen a un replantejament global de l'organització d'aquesta indústria. El debat no pot ser abordat sense posar en primer pla una dimensió ètica, basada en la garantia dels drets humans i l'afirmació de principi de precaució davant els riscos i desordres provocats per un creixement turístic il·limitat. Debats actuals sobre la gentrificació, el decreixement, la nova cultura del territori, l'emergència climàtica, les crisis humanitàries, les creixents desigualtats de tot tipus, entre d'altres, s'entrecreuen inevitablement en la discussió sobre el futur i la pròpia naturalesa del turisme i de com ha de ser organitzat i a partir de quins interessos.

Aquest informe pretén contribuir a abordar alguns d'aquests debats des de la perspectiva d'una regió cada vegada més especialitzada i dependent del turisme. Han quedat fora, sens dubte, nombrosos temes i perspectives que esperem incloure en noves aproximacions a l'economia política, l'ecologia política i la geopolítica del turisme a la Mediterrània.

DESENVOLUPAMENT GEOGRÀFIC DESIGUAL I TURISME

Macià Blàzquez-Salom

Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori (GIST)

Universitat de les Illes Balears

Alba Sud

El capitalisme es basa en el desenvolupament geogràfic desigual, de la mateixa manera que es fonamenta en l'extracció de plusvàlua del treball. Es tracta, segons Karl Marx (1867, capítol 27, paràgraf 15), d'una de les lleis generals del capitalisme: estimular l'emergència simultània de concentracions de riquesa, per als capitalistes, i de pobresa i opressió, per als treballadors.

L'expansió geogràfica del capitalisme treu profit de la incorporació de nous territoris, a la recerca de majors taxes de benefici, per aconseguir un menor període de retorn de la inversió; especialment si es tracta d'espais desfavorits, en els quals els recursos siguin més barats i la negociació entre les parts pugui ser-li més favorable al capital. L'acumulació per desposseïó esdevé una condició necessària per a la supervivència del capitalisme, igual que ho és l'imperatiu del creixement. Lleó Trotsky (1931) ho va plantejar en termes de desenvolupament desigual i combinat, donant a entendre que no són possibles l'un sense l'altre. La dinàmica interna del capitalisme treu profit així del manteniment de les fronteres. La barrera física de la Mediterrània marca un diferencial de renda, en PIB per càpita, més gran que la frontera que separa els Estats Units d'Amèrica i Mèxic: mentre que entre Espanya i el Marroc (vegeu la taula) és 9 vegades inferior per al Marroc; la de Mèxic és 6,6 vegades inferior de la dels Estats Units d'Amèrica.

Taula de comparativa de variables demogràfiques i socioeconòmiques a un costat i altre de dues fronteres de desigualtat Nord-Sud: EUA - Mèxic i Espanya - Marroc.

País	Població en milers de persones	PIB en milions de \$ USA	PIB per càpita en \$ USA	Diferència Nord-Sud en PIB per càpita
EEUU	329.559	21.344,667 \$	64.767,442 \$	
Espanya	46.656	1.429,140 \$	30.631,329 \$	
Mèxic	125.929	1.241,450 \$	9.858,302 \$	6,57
Marroc	35.587	131,350 \$	3.409,948 \$	8,98

Font: [Fons Monetari Internacional](#), estimades per a 2019 (consultat el 25/04/2019).

DESENVOLUPAMENT
GEOGRÀFIC
DESIGUAL
I TURISME

M. Blázquez-Salom

De la mateixa manera que les crisis són consubstancials al capitalisme, creant cicles temporals d'expansió i recessió, també els cicles espacials de desenvolupament en un pol i de subdesenvolupament en l'altre li són inherents (Smith, 1984). En relació amb el turisme, la producció social de l'espai mitjançant el desenvolupament d'entorn construït, la urbanització i edificació, fixa capitals durant un llarg període de temps, donant sortida a la seva sobreacumulació, característica de les crisis. En termes espacials, la desigualtat s'ha associat amb teories d'intercanvi desigual i formes de dominació centre-perifèria.

L'expansió de la manera producció capitalista ha impulsat la globalització, caracteritzada per la transformació en l'organització espacial de les xarxes socials i dels intercanvis a escala mundial. El desenvolupament del transport i de les comunicacions redueixen la fricció de l'espai, fent disminuir les distàncies relatives. Així, la globalització implica una compressió del món, en la qual decisions i fets locals adquireixen impacte global, i viceversa, en intensificar la mobilitat i la interconnexió entre persones, capitals i coses. Metafòricament, aquesta reducció del temps aniquila l'espai (Harvey, 1982). L'acceleració dels intercanvis a nivell mundial coincideix amb la seva concentració espacial i l'acceleració de la mobilitat del capital reforça la seva primàcia; per exemple, relocalitzant-se buscant com maximitzar les seves taxes de guany.

Un dels millors exemples de desigualtat el trobem en la divisió internacional del treball, a través de la qual el capital treu profit del desenvolupament geogràfic desigual per rebaixar els seus costos salarials. Igual succeeix amb els productes alimentaris, l'energia i les matèries primeres, que al costat del treball constitueixen les "quatre natures barates" que alimenten l'acumulació de capital, mitjançant l'expansió de la frontera del negoci amb la mercantilització de nous espais (Moore, 2015).

Capital turístic

El turisme contribueix igual que altres activitats, com pot ser la indústria manufacturera, a aquest procés. Així, el capital turístic es fixa construint noves destinacions on els costos de producció siguin menors, de tal manera que la repatriació de beneficis pugui ser major. Per exemple, el capital turístic triarà emplaçar les seves "factories" en noves perifèries de plaer que li proporcionen avantatges comparatius de localització: mà d'obra barata i disciplinada que no necessita una gran qualificació, baixa fiscalitat (per exemple en zones franques d'exportació), sòl barat, i un estat disposat a finançar infraestructures de transport (aeroports, autopistes, ports, etc.), proveïment energètic i hídic, dotacions sanitàries, forces de seguretat policial o militar, i disposat també a flexibilitzar la legislació laboral i ambiental per fer menys exigent (Turner i Ash, 1991).

El capital necessari per a tots aquests desenvolupaments tendeix a concentrar-se en mans de corporacions oligopòliques (operadors turístics, cadenes hoteleres i companyies aèries), amb gran poder de negociació enfront d'estats suposadament

DESENVOLUPAMENT
GEOGRÀFIC
DESIGUAL
I TURISME

M. Blázquez-Salom

sobirans. Aquestes corporacions s'aprofiten dels seus forts vincles de reciprocitat amb els mercats internacionals de les finances, la inversió immobiliària, la construcció de megaprojectes d'infraestructura, les telecomunicacions o els recursos energètics.

Turisme a la Mediterrània com a exemple de desenvolupament geogràfic desigual

El turisme com “passaport al desenvolupament” demostra greus inconsistències.

La frontera mediterrània ens pot proporcionar de nou bons exemples de desenvolupament turístic fent servir el diferencial entre les seves riberes nord i sud en profit del capital. La Mediterrània ha atret el turisme per ser el bressol de les cultures grecollatines i, més tard, pel fet d'oferir majors rendibilitats en països menys rics que els centrals de l'economia-món. Així, d'acord amb la denominació de PIGS utilitzada durant la crisi que s'inicia el 2008, tots els països perifèrics de la Unió Europea són mediterranis: Portugal, Itàlia, Grècia i Espanya, que són presa de la devaluació de les seves “quatre natures barates”, per tal d'incrementar la rendibilitat del capital. A la ribera sud de la Mediterrània, la situació és encara pitjor. Mentre els fluxos turístics són Nord - Sud, multitud de migrants el pretenen creuar diàriament, des d'Àfrica i en direcció a Europa. I el turisme com “passaport al desenvolupament” demostra greus inconsistències. L'estació balneària de Saïdia, situada a l'extrem nord-oriental del Marroc, ens serveix d'exemple. Havia d'acollir 30.000 places, repartides gairebé meitat i meitat entre hoteleres i residencials, amb un port esportiu de 1.300 amarratges, un camp de golf i un nou aeroport internacional a Oujda. Les cadenes hoteleres balears Melià, Iberostar i Globalia (amb les seves marques Oasis i Be Live) –i abans també Barceló– gestionen els complexos hotelers que tenen al voltant d'un miler de places cada un, construïts a unes desenes de metres de la platja. Martinsa-Fadesa va iniciar la promoció urbanística i la seva fallida el 2008 va arrossegar els bancs que la finançaven: Caja Madrid, Caixa Galícia i la Caixa de Balears, Sa Nostra. Les ruïnes van ser assumides per l'Estat espanyol. L'Estat marroquí, que ja va cedir bona part del sòl i va aplicar desgravacions fiscals a les inversions estrangeres, com si es tractés d'una zona franca, va assumir també la fallida de la promotora immobiliària.

La globalització turística es pot estudiar mitjançant l'anàlisi d'indicadors de mobilitat transnacional del capital, com la Inversió Estrangera Directa (IED). Aquests fluxos de capital asseguren la seva rendibilitat mitjançant la inversió en grans corporacions multinacionals, que després promouen el desenvolupament immobiliari, la seva compravenda i gestió turística en països perifèrics, repatriant la major part dels seus beneficis. Així, el patró de la globalització turística no difereix en el bàsic de la qual caracteritza la indústria tèxtil, les plantacions o la mineria per a l'exportació.

El domini corporatiu espanyol del mercat hotelier es veu enfortit per les seves avantatges competitives, principalment: la seva gran mida que els permet negociar el tracte que els poden oferir els estats en què vulguin invertir (en termes d'estalvi fiscal, dotació pública de sòl i infraestructures, regulació laboral o ambiental favorable, etc.);

DESENVOLUPAMENT
GEOGRÀFIC
DESIGUAL
I TURISME

M. Blázquez-Salom

els seus processos d'integració, per exemple amb la vinculació de la seva oferta de serveis turístics (intermediació, desplaçament, allotjament, etc.), en un entorn construït en el qual prenen part de la seva promoció immobiliària; la seva gran capacitat de creació de llocs de treball i de realitzar operacions comercials intraempresa; el poder comercial global de la seva imatge de marca, per repatriar beneficis (*leakage*), treure profit de l'empara legal en paradisos fiscals per reduir el pagament d'impostos, atreure inversions (mitjançant la venda d'accions, les franquícies, els acords temporals d'empreses, etc.) o beneficiant-se dels ajuts oficials al desenvolupament (Artigues-Bonet i Blázquez-Salom, en premsa). L'enfortiment de les corporacions turístiques espanyoles atrau la inversió creixent en hoteleria, entre altres procedent de fons d'inversió i SOCIMIS, destinant majoritàriament (el 71% dels 4.810 milions d'euros ingressats en 2018 per les corporacions turístiques espanyoles) en hotels ja existents, immobles i terres per desenvolupar nous projectes hotelers fora d'Espanya (Ortega et al., 2019).

La globalització turística es demostra així desigual i asimètrica, en funció de l'apropiació de recursos i territoris, rendes, connexions, sabers o poder. Pot ser inclusiva per als components de les classes socials dominants i, alhora, excloent en

La globalització turística pot ser inclusiva per als components de les classes socials dominants i, alhora, excloent en funció de la procedència, la raça o el poder adquisitiu.

funció de la procedència, la raça o el poder adquisitiu. El mateix turisme internacional és una activitat que no està a l'abast per igual de tot el món. La divisió internacional del treball diferencia els espais emissors dels receptors de turistes, les companyies multinacionals mantenen les seves seus en els llocs centrals de l'economia mundial, mentre que els seus processos productius –com és la prestació de serveis turístics– es realitza en llocs perifèrics i aquesta polarització alimenta tensions geopolítiques, i fins i tot guerres i altres expressions de tensió i de violència.

Més que promoure el desenvolupament, el turisme es fonamenta en la seva desigual distribució geogràfica. Tant és així que fins i tot es comercialitza l'experiència de pobresa com un producte turístic –voyeur– més (Büscher i Fletcher, 2017).

TRANSPORT AERI, AEROPORTS I INFRAESTRUCTURES PORTUÀRIES A LA MEDITERRÀNIA

David Ramos Pérez
Universidad de Salamanca

El transport ha tingut un paper clau en la globalització del turisme, facilitant la seva difusió en l'espai a escala mundial. En aquest sentit, la conca Mediterrània, una de les regions pioneres del turisme de masses que emergeix després de la Segona Guerra Mundial, constitueix un àmbit privilegiat per a l'anàlisi del binomi turisme-transport. El capítol se centra en el transport aeri i en els creuers marítims, així com en les seves infraestructures de suport bàsiques, ports i aeroports. Partint d'estadístiques bàsiques i de nombrosos exemples es pretén oferir una aproximació a algunes tendències recents de tots dos modes en una regió turística madura ubicada en un context de creixent competència amb altres destinacions.

Transport aeri i aeroports

El 40% dels 404 aeroports oberts al trànsit civil en els països riberencs de la Mediterrània es troba a menys de cent quilòmetres de la costa. Si a més considerem els aeroports ubicats en els voltants del Mar Negre, el Mar Roig i l'Atlàntic proper, més de la meitat dels aeroports d'aquests països presenten una localització pròxima al litoral. Tot i que la distribució a l'espai de la població dels països mediterranis explica en part aquest patró, el desenvolupament experimentat pel turisme des de mitjans dels anys 1950 és un altre dels factors a considerar. De fet, no és exagerat afirmar que el transport aeri ha tingut un paper fonamental en el creixement del turisme observat a la conca Mediterrània, considerada per l'OMT com la primera regió del Món pel que fa a arribades de turistes internacionals.

L'aprovació l'any 1956 de l'"Acord Multilateral sobre els drets comercials dels serveis aeris no regulars a Europa" (Weld, 1956), impulsat per la Conferència Europea d'Aviació Civil (CEAC), va ser clau perquè el transport aeri pogués canalitzar una part de la mobilitat turística a la qual van començar a accedir àmplies capes socials dels països més desenvolupats d'Europa Occidental. L'impacte d'aquesta mesura va ser tal que, el 1971, les companyies no regulars o xàrter, que estaven obligades a vendre de forma conjunta el bitllet dins d'un paquet turístic que almenys inclogués allotjament, ja

TRANSPORT AERI,
AEROPORTS I
INFRAESTRUCTU-
RES PORTUÀRIES
A LA
MEDITERRÀNIA

David Ramos

canalitzaven el 38,4% del trànsit internacional existent entre els països membres de la CEAC (ICAO, 1973).

En una època on els vols regulars eren un servei car, l'accés estava restringit a una minoria de la població, i les tarifes i rutes estaven determinades per acords bilaterals que responien a les necessitats de les *companyies de bandera*, de propietat pública majoritàriament, els vols no regulars o xàrter noliejats per operadors turístics van obrir les portes a l'abaratiment dels viatges en avió. En aquest context, un país com Espanya, signant de l'Acord de 1956, la relativa llunyania als principals mercats emissors europeus l'havia col·locat en una situació de clar desavantatge respecte a altres destinacions com Itàlia, a partir d'aleshores va articular el seu desenvolupament turístic al voltant de la millora de l'accessibilitat aèria, i per això l'impuls donat a la construcció de nous aeroports propers a les destinacions del litoral va ser clau. El mateix va passar a Tunísia, on l'estratègia d'impuls del turisme es va fonamentar en facilitar l'arribada d'europeus per via aèria a través de les operacions de les companyies xàrter nacionals i estrangeres. Tal com ha assenyalat Miossec (1996), "a Tunísia, cada turista necessitava d'un llit i cada llit necessitava d'un seient d'avió",

La capacitat dels hotels va anar augmentant en funció de les noves necessitats dels operadors turístics, derivades de l'aparició de models d'avió amb un major nombre de seients.

de tal manera que la pròpia xarxa aeroportuària del país va ser dissenyada perquè cap zona turística estigués situada a més d'una hora de viatge per carretera (Chapoutot, 2011). El mateix va passar amb la capacitat dels hotels, que va anar augmentant en funció de les noves necessitats dels operadors turístics, derivades de l'aparició de models d'avió amb un major nombre de seients que incrementaven les economies d'escala. Aquesta dinàmica, lluny de ser exclusiva de Tunísia, va afectar a tots els països turístics de la Mediterrània que van optar per un desenvolupament

turístic basat en els vols xàrter (Gay, 2006), i per això la transcendència que l'avió va arribar a tenir en la construcció de l'espai turístic.

Aquesta primera liberalització del transport aeri va ser, en termes d'espai, selectiva i va afectar fonamentalment a aeroports situats en regions turístiques riberenques de la Mediterrània. La segona onada liberalitzadora va ser iniciada per la Unió Europea l'any 1992 i el seu àmbit d'aplicació es circumscribia inicialment al conjunt del territori comunitari. No obstant això, s'ha acabat difonent pels països Mediterranis no integrats a la UE, en la mesura que una de les estratègies de la Política Europea de Veïnatge ha estat promoure la liberalització del transport aeri més enllà de les fronteres comunitàries. Així, l'*European Common Aviation Area* (ECAA) va permetre incorporar el 2006 al mercat únic de transport aeri comunitari a Bòsnia i Hercegovina, Sèrbia, Montenegro, Kosovo, Macedònia i Albània. Paral·lelament, els *Euro-Mediterranean Aviation Agreements* (EMAA) han estès aquest mercat únic al Marroc (2006), Jordània (2012) i Israel (2013), i està pendent de ratificació l'acord amb Tunísia (2017), mentre continuen les negociacions amb Algèria i Turquia, si bé aquest últim país ja va arribar el 2010 a un acord de liberalització parcial amb la UE. En definitiva, la pràctica totalitat de la conca Mediterrània constitueix en l'actualitat un mercat únic de transport aeri en el qual ja no cal recórrer a les operacions xàrter ni al paquet turístic per assegurar la connectivitat aèria de determinades destinacions.

TRANSPORT AERI,
AEROPORTS I
INFRAESTRUCTU-
RES PORTUÀRIES
A LA
MEDITERRÀNIA

David Ramos

Un dels principals efectes d'aquesta liberalització ha estat el creixement de la demanda, motivada en part per l'abaratiment de les tarifes en els vols regulars. Aquesta dinàmica, que ja es pot observar en el conjunt de la Unió Europea, s'ha confirmat a mesura que la liberalització s'ha estès a països tercers riberencs de la Mediterrània, on la irrupció de les companyies de baix cost també ha estat una de les conseqüències més palpables d'aquest procés. De fet, entre 1985 i 2012, la via aèria ha incrementat notablement la seva participació en les arribades de turistes internacionals als països de la conca mediterrània, passant del 21% en la primera data (TEC / Pla Bleu, 2010) al 55% en la segona.

Marroc, Jordània (Casey, 2018) i Israel (Casey, 2017) són clars exemple d'aquest impuls de la demanda associat a la liberalització, incloent l'entrada en escena de les companyies *low cost*. No obstant això, aquest creixement del trànsit aeri pot tenir efectes més limitats pel que fa l'arribada de turistes procedents de la UE. La investigació de Dobruszkes i Mondou (2013) mostra com en el cas del Marroc l'àmplia comunitat marroquina que viu a Europa seria igual de rellevant que els turistes europeus a l'hora d'explicar el creixement de la demanda aèria observat. Els marroquins haurien aprofitat la reducció de tarifes i l'increment de les rutes i freqüències, tant per fer un major ús de l'avió enfront d'altres maneres en els desplaçaments al seu país d'origen, com per viatjar-hi de forma més freqüent.

Més enllà de la motivació última dels viatges en avió induïts per la liberalització, aquest creixement de la demanda ha tingut com a conseqüència noves expectatives sobre l'augment de la capacitat de les infraestructures aeroportuàries, consolidant la dinàmica de retroalimentació de tots dos processos en un bucle que no sembla tenir fi. Per exemple, a Grècia, l'empresa alemanya Fraport, concessionària per a un període de quaranta anys de catorze aeroports regionals, 12 d'ells situats en illes turístiques, ha anunciat l'ampliació de la capacitat de totes les terminals que explota (Fraport Greece, 2017). Així pretén acomodar el creixement del trànsit esperat en els propers anys, que en els dos últims exercicis s'ha situat a l'entorn del 9%.

Aquesta dinàmica de creixement explosiu també alimenta els projectes de nous aeroports, encara que donada l'elevada dotació que presenta la conca, les possibilitats d'una materialització efectiva són limitades. Els que tenen més possibilitats de concreció són aquells que responen a una estratègia d'obertura al turisme internacional dels últims trams de costa mediterrània, com el nou aeroport de Vlora a Albània (Prifti i Zenelaj, 2013). No obstant això, recentment en algunes destinacions consolidades també s'han obert al trànsit civil nous aeroports, com l'Internacional de la Regió Múrcia i l'Internacional Ramon a les proximitats del Mar Roig a Israel, inaugurats al gener de 2019. Els espais turístics als quals ambdós aeroports ja presten servei eren accessibles per via aèria a través de bases militars obertes al trànsit civil, el que ha propiciat un debat social i polític sobre la necessitat d'aquestes infraestructures³.

3 eldiariomurcia (2019, 16 de enero). [Exigen que el Gobierno Regional publique los costes del aeropuerto de Corvera](#). *eldiario.es*; Davidovich-Weisberg, G. (2018, 18 de julio). [Eilat's New Airport: Future White Elephant?](#) *Haaretz*.

TRANSPORT AERI,
AEROPORTS I
INFRAESTRUCTU-
RES PORTUÀRIES
A LA
MEDITERRÀNIA

David Ramos

L'extensió de la liberalització al conjunt de la conca Mediterrània ha anat acompanyada d'una creixent rellevància dels incentius econòmics atorgats per les destinacions turístiques i els aeroports a les companyies aèries.

Discussions similars també s'observen a Tunísia, on la proposta d'un nou aeroport a Bizerte (L'Economiste Maghrébin, 2017) resulta sorprenent donada la notable capacitat disponible en aeroports propers com el d'Enfidha (Weigert, 2012).

D'altra banda, l'extensió de la liberalització al conjunt de la conca Mediterrània ha anat acompanyada d'una creixent rellevància dels incentius econòmics atorgats per les destinacions turístiques i els aeroports a les companyies aèries, especialment

les de baix cost. Aquest fenomen ja s'havia observat en l'àmbit comunitari, encara que circumscrit en gran mesura a aeroports mitjans i petits que intentaven millorar la seva connectivitat cobrint part dels riscos econòmics que implica per a una aerolínia l'obertura d'una nova ruta. Els aeroports de destinacions turístiques de costa en gran mesura s'havien mantingut al marge d'aquests incentius, com es pot comprovar en el cas d'Espanya (Ramos-Pérez, 2016). No obstant això, durant l'última dècada, en un context d'intensificació de la competència entre destinacions, han començat a fer ús d'ells seguint l'exemple pioner de Faro, a l'Algarve portuguès (Brito, 2016). L'objectiu fonamental és atreure companyies de baix cost que puguin oferir una alternativa econòmica a aquells turistes que volen prescindir del paquet turístic i optar pel viatge individual. Els diferents programes existents, ja siguin reduccions en les tarifes aeroportuàries per l'obertura de noves connexions o programes de desenvolupament de rutes impulsats per part de les autoritats turística, configuren un nou àmbit de competència entre destinacions, hàbilment utilitzat per les aerolínies per exigir sumes creixents d'incentius. A la pràctica s'observen diferents tipus de concreció, des del cas de Canàries, on es combinen les dues fórmules, emparades per AENA, el gestor aeroportuari i la Conselleria de Turisme del Govern regional (Ramos-Pérez, 2018); fins el d'Israel, on el Ministeri de Turisme ofereix a les aerolínies 60 euros per cada passatger arribat en un vol directe als aeroports propers al Mar Roig (Israel Ministry of Tourism, 2018).

Finalment, tenint en compte la notable dependència del transport aeri que presenta el turisme a la conca mediterrània, el compliment de l'Acord de París per a la reducció dels gasos d'efecte hivernacle requeriria, com a mínim, que una part significativa d'aquesta demanda fos derivada cap altres maneres més sostenibles de transport, com el ferrocarril. El problema afecta en major mesura als països de la ribera Nord de la Mediterrània, que concentren el 80% dels turistes que arriben amb avió al conjunt de la regió, la qual cosa, segons les estimacions disponibles, els faria responsables del 75% de les emissions de gasos (TEC / Pla Bleu, 2010). Tenint en compte que la majoria dels turistes que rep la conca Mediterrània per via aèria provenen de països europeus, les possibilitats de substitució modal són notablement majors a la riba Nord, donada la continuïtat territorial existent, les majors facilitats d'accés ferroviari i la menor distància mitjana que impliquen els desplaçaments origen-destí: 2.080 km enfront dels 2.500 de la costa meridional (*ibidem*). Evidentment, això implicaria recuperar antigues pràctiques turístiques, com els trens xàrter, que l'operador turístic suec Fritidsresor, integrat a TUI,

TRANSPORT AERI,
AEROPORTS I
INFRAESTRUCTU-
RES PORTUÀRIES
A LA
MEDITERRÀNIA

David Ramos

va tornar a experimentar comercialment durant un curt període de temps (Dickinson i Lumsdon, 2010), oferint entre 2007 i 2012 paquets turístics que implicaven un viatge de més de vint hores entre Malmö i el Nord d'Itàlia. A la riba Sud, aquestes possibilitats de substitució modal són més complexes, però la possibilitat de combinar viatges de ferrocarril i vaixell, donada l'àmplia oferta regular de ferris de passatgers existent a la Mediterrània (Harbours Review, 2016), o la substitució dels actuals avions a reacció per turbohèlixs àmpliament utilitzats en l'aviació regional, on el consum de combustible per passatger arriba a ser 1,7 vegades inferior (TEC / Pla Bleu, 2010), són opcions factibles, que únicament depenen de canvis efectius en les estructures institucionals de la societat (Dickinson i Lumsdon, 2010).

Creuers i turisme nàutic a la Mediterrània

Des de fa més de dues dècades, diferents estudis alerten sobre l'elevada contaminació que afecta la mar Mediterrània (EEA, 1999). El turisme es troba entre els factors habitualment identificats per la seva notable contribució a la pèrdua de qualitat ambiental d'aquesta, tal i com l'Agència Europea del Medi Ambient ha tornat a recalcar recentment (EEA, 2014). No obstant això, l'activitat desenvolupada pels creuers i les embarcacions d'esbarjo, el creixement dels qual ha estat constant des d'inicis del present segle, ha rebut poca atenció fins fa poc. I això malgrat que hi ha indicis preocupants sobre la intensitat dels seus impactes, especialment pel que fa a la generació de residus i les emissions contaminants en els ports (CARIC i Mackelworth, 2014), sense oblidar els derivats de l'ampliació de les infraestructures portuàries per a acomodar el creixent trànsit.

Tot i que els 391 vaixells de creuer registrats el 2017 constitueixen únicament el 0,7% de la flota mercant mundial⁴, van generar un tràfic pròxim als 27 milions de passatgers (CLIA, 2018), confirmant la tendència de creixement continuada observada des de l'any 1990, quan es van registrar gairebé 5 milions de creueristes (MedCruise, 2018). La seva difusió en termes d'espai més enllà del Carib explica en part aquesta evolució, doncs, tot i que continua sent el mercat dominant, concentrant en 2017 més del 35% de l'oferta expressada en llits-dia, la quota de la conca Mediterrània, incloent els arxipèlags ibèrics atlàntics i el Mar Negre, s'aproximava aquest mateix any al 16% (CLIA, 2018).

Els creueristes embarcats durant l'any 2017 en algun dels 33 ports base de la Mediterrània integrats en l'organització *MedCruise*⁵ van superar els 3,7 milions, la qual cosa, tenint en compte els diferents trànsits que tenen lloc durant el recorregut, així com el desembarcament final, va donar lloc a prop de 26 milions de visites registrades

4 Es considera únicament la flota mercant amb un arqueig brut superior a les 300 tones (ISL, 2017).

5 L'Association of Mediterranean and Adjoining Cruise Ports (MedCruise) va ser creada a Roma el 1996 amb l'objectiu de promoure la indústria de creuers a la Mediterrània, el Mar Negre, el Mar Roig i Atlàntic Pròxim (Portugal continental, els arxipèlags ibèrics i Marroc). Els més de 100 ports que la integren representen a vint-i-un països riberencs d'aquests mars. Encara que les seves xifres subestimen lleugerament el volum de creueristes i visites, doncs alguns ports italians, espanyols grecs, turcs i marroquins no formen part de l'associació, és la font que ofereix una informació estadística més fiable per al conjunt de la conca Mediterrània i el seu entorn proper, incloent la majoria dels ports nord-africans i de l'Orient Mitjà.

TRANSPORT AERI,
AEROPORTS I
INFRAESTRUCTU-
RES PORTUÀRIES
A LA
MEDITERRÀNIA

David Ramos

en els més de 100 ports que conformen aquesta associació⁶. Aquestes xifres se situen per sota del màxim històric de 4 milions de creueristes arribats el 2011 i dels 27,8 milions de visites comptabilitzades el 2013 (MedCruise, 2018). L'anàlisi de la sèrie estadística disponible des de l'any 2000 permet identificar a partir de l'any 2011 un clar estancament de la demanda que contrasta amb la tendència expansiva a escala mundial. L'augment del nombre de turistes europeus que es decanta per altres regions més llunyanes per als seus viatges en creuer i els efectes de la crisi econòmica i financera en un potent mercat emissor com l'espanyol, que va reduir la seva grandària en 224.000 creueristes entre 2011 i 2016, són algunes de les causes que expliquen aquesta situació (CLIA, 2014 i 2016).

La Mediterrània Occidental, inclosos els arxipèlags ibèrics i la façana atlàntica portuguesa, concentrava el 2017 el 76% de les visites de creueristes, seguit a notable distància del Mar Adriàtic (17,2%) i de la Mediterrània Oriental (6,7%). Al Mar Negre, el tràfic de creuers s'ha reduït de forma contínua des de l'any 2013, passant d'una quota de mercat del 7% a tot just el 0,02% el 2017 com a conseqüència de la tensió política i militar generada pel conflicte entre Rússia i Ucraïna. Donada la seva menor superfície, el Mar Adriàtic és el que presenta en termes relatius una major densitat de l'activitat creuerística (Marušić *et al.*, 2012). La seva imatge turística consolidada, la seva rica diversitat de recursos naturals i culturals (Carić y Mackelworth, 2014), la presència de dos ports base molt potents, com Venècia i Dubrovnik, així com la proximitat entre la costa Dàlmata, el Sud d'Itàlia i el nord de Grècia, incloent l'illa de Corfú, incrementen l'interès de les companyies de creuers per aquesta zona, ja que les curtes distàncies que separen aquesta multitud de recursos abarateixen la programació dels seus itineraris (Stefanidaki i Lekakou, 2012).

Pel que fa a l'estacionalitat, destaca l'elevada concentració dels creuers entre els mesos de maig i octubre. El 73% de les visites de creueristes als ports de la conca van tenir lloc durant aquests sis mesos, coincidint amb l'època alta del turisme que es dirigeix massivament cap a les platges de la Mediterrània. Això propicia una major pressió sobre algunes destinacions en els que els indicis de saturació turística són més que evidents.

Com hem apuntat, dels més de 100 ports que reben creuers a la conca Mediterrània, únicament 33 són ports base. Atès que els ports base són els únics pels que embarquen i desembarquen els creueristes, aquesta distinció és summament rellevant. Tot i que els conflictes derivats de la congestió de l'espai urbà que s'experimenta en aquests ports base estan cada vegada més presents (Vianello, 2016) i els impactes ambientals que genera la seva presència són cada vegada més coneguts (Giulietti *et al.*, 2018), no convé oblidar que en aquests ports base la despesa dels creueristes

6 Aquesta distinció entre creueristes i visites és fonamental en termes estadístics, perquè en computar embarcaments, desembarcaments i trànsits en els ports de la conca Mediterrània, els passatgers que viatgen en els creuers són comptats diverses vegades, sent molt superior el nombre de visites al de creueristes. És evident que, per a cada port, un creuerista embarcat, desembarcat o en trànsit compte com un passatger que ha utilitzat les seves instal·lacions, la qual cosa és igualment rellevant a l'hora d'avaluar els seus impactes, però aquesta xifra pot portar a sobreestimar el nombre de persones que realment s'embarquen en un creuer al llarg d'un any.

TRANSPORT AERI,
AEROPORTS I
INFRAESTRUCTU-
RES PORTUÀRIES
A LA
MEDITERRÀNIA

David Ramos

és més gran que en els ports d'escala i la seva possible repercussió sobre l'economia local també és superior. Per contra, en els ports d'escala, que són aquells que concentren el gruix de les visites, la despesa turística és més reduïda i la major part de les visites fora de l'embarcació estan organitzades per les companyies de creuers, a la qual reverteix la major part d'aquesta despesa (Bourse, 2012).

Si en el cas dels ports base hi ha dubtes sobre la possibilitat que la despesa efectuada pels creueristes arribi a compensar les notables inversions que en ocasions requereix convertir-se en un centre d'operacions, en els ports d'escala el retorn econòmic de la inversió és encara més difícil d'assolir, com ja han posat de manifest per al Carib alguns estudis (Chase i McKee, 2003). La tendència a la utilització de vaixells de major capacitat que s'observa en el sector no fa sinó incrementar els dubtes, doncs acaba

La despesa efectuada pels creueristes difícilment compensarà les notables inversions que requereix convertir-se en un centre d'operacions.

obligant les destinacions a costoses intervencions en els ports, relacionades amb dragatge, l'extensió dels molls o l'ampliació de les estacions marítimes, si volen mantenir les escales dels creuers. A més, en les destinacions amb ports base, hi ha una notable preocupació respecte a la connectivitat

aèria dels aeroports que faciliten l'arribada dels creueristes, fet que propicia l'existència d'incentius econòmics destinats a les aerolínies per facilitar la captació de noves rutes que mantinguin el seu atractiu davant d'altres ports competidors.

Pel que fa al turisme nàutic, hi ha pocs estudis que abordin detalladament la realitat del sector, si bé la Unió Europea ha mostrat un cert interès al respecte, associat a les oportunitats que el seu auge ofereix per a la indústria europea (ECSIP, 2015), molt afectada per la deslocalització de bona part de la seva activitat naval. Encara que els Estats Units concentraven el 2017 el 48% de la flota mundial d'embarcacions d'esbarjo, composta per 33 milions de vaixells, la seva quota de mercat tendeix a reduir-se davant l'auge que s'observa en altres regions, com la conca Mediterrània. Els països europeus riberencs i Turquia ja albergaven aquest mateix any més del 5% de la flota mundial.

En allò que sí destaca la Unió Europea és el nombre d'infraestructures especialment dissenyades per acollir aquestes embarcacions, ja siguin marines o ports esportius. L'any 2017 existien un mínim de 10.000 instal·lacions d'aquest tipus, el 40% de les identificades a escala mundial. La majoria d'aquestes no es troben a la Mediterrània, sinó el Bàltic i al Mar del Nord (ICOMIA, 2017), el que és lògic si considerem que Suècia, Finlàndia, Noruega i els Països Baixos presenten els valors més elevats d'embarcacions d'esbarjo per càpita a la Unió Europea. Al sud d'Europa es comptabilitzaven prop de 1.500 marines i ports esportius en 2017, mentre a la costa del Nord d'Àfrica i Orient Mitjà, un inventari de l'any 2010 assenyalava la presència de 97 marines (Cappato, 2011).

Tot i que aquests números puguin semblar reduïts donada l'àmplia extensió del litoral mediterrani, convé assenyalar la notable concentració d'aquestes instal·lacions a la Mediterrània Occidental, i de forma particular en el Golf de Lleó, on arriben a superar-

TRANSPORT AERI,
AEROPORTS I
INFRAESTRUCTU-
RES PORTUÀRIES
A LA
MEDITERRÀNIA

David Ramos

se els 120 amarratges per quilòmetre de costa (Giulietti *et al.*, 2018). A més, tot i que la pressió a l'Adriàtic i la Mediterrània Oriental és en l'actualitat menor, el nombre de marines ha crescut de forma accelerada durant l'última dècada, com demostra el cas de Croàcia (*íbidem*).

D'altra banda, tot i que la reduïda dimensió d'aquestes infraestructures pogués fer pensar en impactes ambientals de menor envergadura que aquells dels ports comercials, ja s'ha demostrat la seva capacitat per modificar la dinàmica litoral generant notables canvis en la morfologia costanera. Si a això afegim que el manteniment de les embarcacions d'esbarjo, especialment el segment dels grans iots en ràpid creixement (Cappato, 2011), pot tenir greus impactes en la qualitat de l'aigua i dels ecosistemes pel tipus de productes utilitzats (Giulietti *et al.*, 2018), sembla evident que la seva difusió afegirà noves pressions a una conca especialment afectada per tot tipus de tràfics marítims.

Matthew-Smith-RduE7aSO2SA-Unsplash

EL TURISME RESIDENCIAL I LA SEVA EXPANSIÓ A LA MEDITERRÀNIA

Antonio Aledo

Universitat d'Alacant

Per entendre l'expansió del turisme residencial per la Mediterrània i comprendre millor els seus efectes necessitem fixar una definició que delimiti el fenomen. Aquesta tasca resulta sempre complexa donada la seva naturalesa híbrida, en la mesura que el que coneixem com a turisme residencial és resultat de la fusió de processos migratoris, urbanístics i turístics. Podem establir tres tipus de definicions: de curt i de mitjà abast, i una tercera amb una escala conceptual superior. La definició de rang curt entendria el turisme residencial com a un sector productiu orientat a la compra de terra, la seva transformació en sòl urbà, i la posterior construcció i venda d'habitatges. La definició de rang mitjà inclouria l'estructuració no només del producte residencial sinó també la producció de l'espai turístic-residencial, associant els serveis i infraestructures necessàries. Finalment, la definició de rang alt, entén que el turisme residencial és el sector que satisfà les necessitats de lleure residencial de les societats avançades postindustrials. Partint de la premissa que el turisme és un fet social total, és possible afirmar que el turisme residencial genera processos de transformació en tots els ordres de la vida des de la dimensió ambiental a la cultural. Aquestes tres definicions seran utilitzades perquè emfatitzen aspectes rellevants del fenomen colonitzador del turisme residencial.

A partir de la dècada dels vuitanta del segle passat, a la Mediterrània el sector turístic residencial ha experimentat una ràpida expansió, iniciant-se en el seu sector occidental fins a arribar a les costes de Turquia (Balkır i Kirkulak, 2009). Només la inestabilitat política dels països de la Mediterrània Sud ha frenat la seva expansió per aquests territoris. Sens dubte, a Espanya i Portugal (Oliveira i Costa, 2012), ha superat en nombre d'allotjaments al sector hotelier.

Amb l'objectiu general d'analitzar l'expansió del turisme residencial per la Mediterrània, s'han seleccionat una sèrie d'àrees d'investigació per tal d'indagar sobre les causes, les conseqüències, així com entendre la relació que hi ha entre els canvis socials experimentats per les societats postmodernes i aquest fenomen geo-turístic. Les Ciències Socials s'esforcen per destacar com les diverses fórmules turístiques no són només expressions d'oci d'un determinat estadi social, sinó que el turisme –i encara més el turisme residencial per la seva capacitat d'immanència i producció de territori– té capacitat d'agència; en altres paraules, el turisme residencial modela les

EL TURISME
RESIDENCIAL I LA
SEVA EXPANSIÓ A
LA MEDITERRÀNIA

Antonio Aledo

comunitats sobre les quals s'assenta impulsant i afavorint determinats processos socials i dificultant o impeding altres. Aquestes àrees d'anàlisi que ens permetran endinsar-nos en la matèria són: la naturalesa fagocitadora del sector, el seu desenvolupament geopolític, inseparablement lligat per relacions centre-perifèria als territoris sociopolítics de l'Europa Occidental i del Nord; i, finalment, les tendències macrosocials associades a l'emergència d'un capitalisme desorganitzat, a l'aparició de valors neomaterialistas i a la hipermobilitat de la societat postmoderna.

Els territoris costaners dels països mediterranis proporcionen sòl, clima i mar. A més, a partir anys 80, i com a conseqüència de la demanda turística, han desenvolupat infraestructures del transport i altres serveis requerits per la indústria turística. El sector turístic residencial s'ha aprofitat d'aquests elements infraestructurals i recolzant-se en ells ha generat una enorme oferta de segones residències orientades a l'oci residencial. S'uneixen a aquestes condicions infraestructurals un cert grau d'exotisme i un patrimoni cultural que s'ha vist mitificat a través de configuracions culturals que han construït un Sud prou diferent, però, al mateix temps, proper que pràcticament ha estat assimilat per la demanda europea.

La fagocitació de l'espai

Pel que fa a la naturalesa del sector, cal destacar la fagocitació de l'espai, la permanència de l'entorn construït i la seva capacitat d'influència sobre les relacions i estructures socials. La metonímia de la fagocitació de l'espai subratlla que les empreses del producte turístic-residencial s'alimenten de sòl. Remetent-nos a la definició curta del turisme residencial, l'objecte d'aquest sector és comprar sòl construir i vendre cases. Una vegada realitzades aquestes operacions la supervivència del sector passa pel seu trasllat a un altre territori on començar aquest cicle obert i continu. Encara més, si entenem les dinàmiques d'aquest sector a partir de l'any 2001 i del seu fort caràcter especulatiu, el consum continu de sòl és una característica intrínseca i inevitable a aquest sector (García Andreu, 2014). No només es ven sinó que s'especula amb la producció de territoris on projectar nous desenvolupaments. Sense nous territoris on desenvolupar el seu cicle econòmic no és possible la supervivència del sector. Això explica la incessant expansió territorial del turisme residencial i la colonització de nous espais agrícoles en territoris turistitzats. Es cobreix la línia de costa, s'interna cap al *hinterland* rural i, al mateix temps, s'inicia l'exploració de nous territoris en altres països. A la Mediterrània s'observen, doncs, dos moviments colonitzadors de l'espai, un costa-*hinterland* i un altre més extens occident-orient

Sense nous territoris on desenvolupar el seu cicle econòmic no és possible la supervivència del sector turístic-residencial.

fins arribar a les costes turques que tanquen aquest mar. Els impactes ambientals i territorials d'aquest procés excedeixen de molt als efectes sobre el paisatge. La contaminació del mar està també relacionada amb l'augment de residents en temporada alta i l'artificialització-urbanització del sòl té profunds efectes impulsors de la desertificació i sobre la pèrdua de biodiversitat a la conca mediterrània.

La capacitat d'agència de l'entorn construït

Una segona característica d'aquest sector és la permanència de l'entorn construït. Associat a la construcció d'urbanitzacions de segones residències, es genera un important complex d'infraestructures de transport que faciliti l'accés dels usuaris a les seves residències durant el seu temps d'oci. Tot això comporta una forta transformació de l'espai que facilita la seva conversió des de la seva naturalesa rural i agrícola a territoris turístics i urbanitzats. Aquest canvi genera efectes permanents en el territori a causa de la immanència de l'entorn construït. Els impactes queden fixos al territori adherits als habitatges, urbanitzacions, infraestructures, etc. Aquest nou paisatge no és un actor passiu, sinó que condiciona i influeix en la morfologia de les relacions socials que hi esdevenen. La forma urbana proposada pel *Nou Turisme Residencial* (Aledo, 2008) afavoreix els processos d'exclusió social, dificulta l'accés dels locals a determinats recursos estratègics, com aigua o serveis, i altera les cultures locals en dotar d'un nou sentit al paisatge que es converteix en un recurs o bé econòmic tramitat en un mercat global. En els territoris turístics de la Mediterrània, les empreses constructores i promotores dels grans condominis turístic residencial han dissenyat un nou producte que combina milers de segones residències al voltant d'un camp de golf, hotels d'alt standing i tot un seguit de serveis per solucionar les necessitats dels clients. Els *resorts turístic residencial* tenen una estructura tancada, amb fortes mesures de seguretat que impedeixen l'accés a persones no desitjades. Aquesta nova modalitat trasllada la fórmula hotelera de l'*all inclusive* al sector de la segona residència. El sector ha inventat un nou entorn turístic, exclusiu, privatitzat i centripet. En les comunitats mediterrànies, aquest model no només modela espai i turisme, sinó que construeix i estructura societat. Influeix en el present i condicionarà els processos socials del futur, marcant espais de diferència i desigualtat.

Turisme residencial i dinàmiques de dependència

L'expansió del turisme residencial a la Mediterrània no es pot deslligar de la relació de dependència que manté aquesta regió amb els països més avançats d'Europa del Nord i Occidental. Els helioterritoris de la Mediterrània s'han convertit en espai d'oci per a una part important de la ciutadania d'aquests països europeus (Bramwell, 2004). No obstant això, aquesta relació està marcada per condicions de dependència i desigualtat. Així, la Mediterrània turística ha adquirit un disseny geo-estratègic en què els països del Sud d'Europa es desindustrialitzen per respondre amb màxima eficàcia a les necessitats de turisme i d'oci residencial dels ciutadans del Nord d'Europa. La idea que els països de l'Europa Mediterrània es converteixin en una mena de Florida per als jubilats de l'Europa més avançada no només està en l'imaginari del turista sinó en el disseny de les polítiques de la Unió Europea.

Aquesta opció de desenvolupament territorial s'ha d'observar amb cautela perquè apareixen també nous costos assistencials i en realitat no està totalment definida de qui n'és la responsabilitat. Aquesta estratègia de desenvolupament basada en el turisme residencial hauria de ser analitzada amb una especial cura a la costa sud de

EL TURISME
RESIDENCIAL I LA
SEVA EXPANSIÓ A
LA MEDITERRÀNIA

Antonio Aledo

la Mediterrània. Les empreses turístic-residencials dels països del nord de la conca mediterrània perceben l'abundància d'espais verges en localitzacions d'un altíssim valor paisatgístic com a un extraordinari recurs que segueixi alimentant la maquinària del sector. No obstant això, la crisi global de 2007, l'escàs desenvolupament d'infraestructures i serveis, la inestabilitat política a la regió i l'exacerbació de les diferències culturals pels discursos xenòfobs emergents a Europa i al Magrib han paralitzat la seva expansió cap a aquests territoris. Sens dubte s'han produït processos d'acaparament de terres que han quedat a l'espera de temps més oportuns per al negoci. S'han generat fortes expectatives en la població a la regió dirigides per discursos simplistes i hegemònics. No obstant això, una mirada més crítica al fenomen fa dubtar de la correcta distribució dels beneficis econòmics que l'expansió del sector genera en aquests enclavaments i hauria de servir per condicionar el desenvolupament turístic residencial cap a nous models més justos socialment i més sostenibles ambientalment.

Neomaterialisme i turisme residencial

Sens dubte el *Nou Turisme Residencial* desenvolupat a la regió mediterrània a partir de l'any 2001 respon a les necessitats i valors d'una societat europea, cada vegada més neo-materialista que descarrega els seus desitjos sobre el territori mediterrani. El sociòleg anglès Ronald Inglehart va errar en pronosticar que les societats avançades s'encaminaven cap a una preponderància dels valors post-materialistes que predominarien els últims estadis de la piràmide maslowiana. A partir de la dècada dels 90 del passat segle i amb un definitiu *input* en 2001, s'ha passat cap a un predomini de valors neomaterialistes on les necessitats postmaterials es resolen mitjançant l'hiperconsum material, on el risc s'ha convertit en eix central de l'esdevenir social i on els processos d'exclusió prevalen sobre els d'integració. El *Nou Turisme Residencial* aconsegueix fer realitat aquests somnis neomaterialistes i neoautoritaris 1) exportant en l'espai o el temps de les externalitats ambientals que origina; 2) construint espais d'alta seguretat i protecció; 3) facilitant el seu accés global a una clientela d'alt standing; 4) produint socioespais fortament segregats; 5) substituint el paisatge per un "escenari turístic"; 6) privatitzant l'espai social; i 7) substituint a l'estat com a agent proveïdor per l'empresa promotora. La configuració de les noves urbanitzacions turístic-residencials a la Mediterrània construïdes des de 2001 construeix i organitza un espai exclusiu, privatitzat, segur, segregat i artificial que reproduïx i reforça les dinàmiques socials d'exclusió i desigualtat.

L'opció que han pres nombroses regions mediterrànies pel turisme residencial com a model de desenvolupament sobre el qual establir les seves estructures presents i futures, els ha generat importants beneficis a curt termini pel que fa a generació d'ocupació i renda. No obstant això, aquestes decisions no estan exemptes d'efectes perniciosos. La dependència que genera la hiperespecialització econòmica que exigeix el turisme residencial produeix una sèrie de vulnerabilitats de difícil gestió. A més de l'impacte ambiental que han experimentat la major part de les costes mediterrànies –com a conseqüència de la implantació dels territoris urbanitzats amb les seves

EL TURISME
RESIDENCIAL I LA
SEVA EXPANSIÓ A
LA MEDITERRÀNIA

Antonio Aledo

El territori ha patit un
canvi d'ús radical que
elimina la possibilitat d'una
recuperació d'activitats
agrícoles tradicionals.

infraestructures i serveis annexos—, el territori ha patit un canvi d'ús radical que elimina la possibilitat d'una recuperació d'activitats agrícoles tradicionals. L'impacte demogràfic de l'arribada de nous residents i població laboral no sempre és ben gestionat, apareixent un fort desequilibri en dotacions entre els espais destinats per als nous residents i els que són dels nadius, clarament desatesos. Aquest fenomen és més gran com menys desenvolupat es troba l'Estat de Benestar en aquests territoris turísticament colonitzats. Sens dubte els efectes no són els mateixos, als països mediterranis de la UE, que a indrets com Turquia o els països del Magrib. El turisme residencial modifica les seves estructures i relacions socials imposant les exigències d'un ciutadà global que acaba per construir espais socials descontextualitzats. Així la cultura, entesa com un conjunt de significats que donen sentit a la realitat, és alterada radicalment. No és una qüestió de discutir sobre la inevitabilitat del canvi social. Contràriament, el debat s'ha de centrar en la pèrdua de control sobre el canvi que es desplaça cap a actors forans l'objectiu vital s'imposa al dels nadius.

Aquesta dinàmica empitjora davant l'empetitiment del *welfare state*. Els països europeus mediterranis estan experimentant el retrocés de l'Estat de Benestar. En sociologia s'ha conceptualitzat com el pas d'un capitalisme organitzat a un altre desorganitzat que mostra la seva expressió en el *Nou Turisme Residencial*. S'entén per capitalisme desorganitzat, una nova fase on l'Estat ha perdut capacitat de controlar i equilibrar les economies en transformar aquestes en una economia global, amb les empreses dirigint de forma independent gran part dels processos econòmics i socials. La desorganització del capitalisme ha incrementat l'autonomia del sector financer, ha canviat les estructures de classe, ha influït en la crisi de l'Estat de Benestar i ha promogut la fragmentació cultural.

Continuant amb la conquesta dels espais i serveis públics que estava en mans de l'Estat durant l'etapa anterior del capitalisme organitzat, en el capitalisme desorganitzat el producte turístic-immobiliari proporciona serveis privatitzats de seguretat, salut, educatius i diferents activitats d'oci i de consum. Així doncs, el Nou Turisme Residencial proporciona serveis que estaven en mans de l'Estat o de les famílies. Mitjançant el control del discurs social del creixement i la ideologia de l'ocupació, aquestes actuacions que beneficien al capital privat són àmpliament recolzades per l'opinió pública. Aquest model s'ha expandit per tota la Mediterrània generant un procés de retroalimentació entre ideologia (neoliberalisme) –modus de producció (capitalisme desorganitzat) i turisme (*Nou Turisme Residencial*). Les formes d'influència i causalitat són múltiples i donen fórmules territorials que engrandeixen i reforcen els processos d'exclusió i desigualtat pròpia de les *gate communities*.

El capitalisme desorganitzat també està relacionat amb canvis culturals lligats a la hipermobilitat. La inestabilitat del que abans semblava estable sembla haver afectat elements com ara la idea de llar i residència, en els hàbits de consum i oci o en l'extensió dels processos d'exclusió social. Davant aquests canvis el concepte de *segona llar* canvia de sentit. Nombrosos individus tenen a hores d'ara diverses llars principals, experimentant una multilocalitat descontextualitzada de l'entorn cultural en el qual passen el seu temps d'oci i consum. Podem trobar la mateixa forma urbanística

EL TURISME
RESIDENCIAL I LA
SEVA EXPANSIÓ A
LA MEDITERRÀNIA

Antonio Aledo

i arquitectònica en un condomini a Faro (Portugal), a Corfú (Grècia) o a Didim (Turquia). Aquesta hipermobilitat s'ha vist impulsada pel creixement de les companyies aèries de baix cost que han multiplicat les connexions entre la perifèria heliotèrrica i el centre europeu. Aquesta facilitat de transport i mobilitat no pot fer oblidar que les empreses *low cost* són expressions del model producció neofordista que permet elevats nivells de consum individualitzat a costa de pèrdua de drets i condicions sociolaborals del conjunt social. Ara bé, aquesta hipermobilitat és autoritzada en una sola direcció Nord-Sud. La direcció contrària pateix bloquejos i prohibicions cada vegada més grans.

Alertes

Para acabar, l'opció turístic-residencial hauria de ser revisada atentament com a model de desenvolupament. L'experiència espanyola, el país mediterrani pioner en aquest

La situació de crisi socioeconòmica estructural en la qual es troben els municipis espanyols que van optar per aquest model hauria de ser pres com a exemple de precaució per a altres territoris.

model turístic, qüestiona profundament les avantatges del model en ser comparades amb les vulnerabilitats que produeix. La situació de crisi socioeconòmica estructural en la qual es troben els municipis espanyols que van optar per aquest model hauria de ser pres com a exemple de precaució per a altres territoris. Un cop consumit el sòl urbanitzable, el sector no té més interès en aquests municipis. Si a més tenim en compte la debilitat de l'Estat de Benestar en els nous espais turístic-residencials de la Mediterrània oriental i meridional, els riscos ocasionats pel model són difícilment assumibles.

Lampedusa_Tommy Sparma. Bajo licencia CC.

EL DESENVOLUPAMENT TURÍSTIC A LA RIBERA SUD DE LA MEDITERRÀNIA: EL CAS DE SAÏDIA

Samia Chahine

Universidad de Málaga

Situat al Nord d'Àfrica, a la porta d'Europa, la posició geogràfica del Marroc juga a favor del desenvolupament de l'activitat turística. En part, gràcies a la seva proximitat a un gran mercat emissor de turisme, com és l'uropeu, així com a la varietat dels seus recursos naturals (diversitat de mars, paisatges, climes), i també culturals (monuments, gastronomia, cultures). Marroc ha estat descrit com a un gran amfiteatre obert sobre l'Atlàntic i la Mediterrània (Mutin i Duran-Dastès, 1995. Cit. A Barrado i Calabuig, 2001), amb un litoral amb gran potencial turístic lligat al sol i platja.

Des dels anys 2000, el Marroc es troba en un moment de mutació i en ple procés de desenvolupament, incloent un gran dinamisme en l'àmbit de les polítiques turístiques. El turisme està tenint un important pes en l'economia marroquina. L'any 2018, el Marroc ha rebut 12,3 milions de turistes, amb 6,72 mil milions d'euros d'ingressos generats pel turisme internacional. Aquestes xifres responen a un fort creixement que s'ha registrat des del llançament dels nous plans "Visió 2010" i "Visió 2020". En suma, en els darrers quinze anys, el Marroc ha experimentat un significatiu canvi en la seva estructura econòmica, i el turisme s'ha convertit en un dels principals factors de desenvolupament econòmic.

En l'àmbit general pot constatar-se la presència d'activitats turístiques al llarg de tot el Marroc, si bé les intensitats d'ús turístic presenten importants diferències territorials. De manera que s'ha produït una distribució desigual en l'oferta turística i de les arribades de turistes al litoral mediterrani a favor de la regió central (en ciutats històriques com Fes i Rabat) i al sud del país. De fet, el litoral mediterrani oriental té un menor i més recent desenvolupament turístic, atès que el turisme de sol i platja té la seva màxima representació a l'Atlàntic (amb Agadir com a espai balneari estrella), i en la part occidental de la Mediterrània (Tànger, com a punt d'entrada de país, i Tetuan, bressol del turisme balneari nacional de segones residències). En definitiva, la Regió Oriental està allunyada del conjunt de l'espai turístic marroquí i estava desvinculada de les polítiques nacionals fins a l'adveniment del rei Mohammed VI al tron.

EL DESARROLLO
TURÍSTICO EN LA
RIBERA SUR DEL
MEDITERRÁNEO:
CASO DE SAÏDIA

Samia Chahine

Amb la nova estratègia turística nacional han nascut altres pols turístics. Per exemple, a la província ja consolidada de Tetuan, per ampliar l'antiga oferta hotelera de la zona, es va desenvolupar l'Estació Tamuda Bay, amb 3 hotels de luxe (un de la cadena asiàtica Banyan Tree, compost de 92 viles amb 276 llits; Sofitel Tamuda Bay Beach & Spa de la cadena francesa amb 208 llits, i l'hotel Ritz Carlton de la cadena americana que segueix en construcció). Pel que fa al litoral mediterrani oriental, també s'han posat en marxa nous projectes, com l'estació turística "Mediterranea-Saïdia"; l'estació de Cabo de Agua, amb una superfície de 17 ha. i amb 2.750 llits, dedicada principalment als turistes nacionals; el projecte turístic de Mar Chica, adequació d'un domini marítim de 20.000 ha. per oferir diferents components turístics situats a les ribes de la llacuna, amb una oferta global prevista de 32.000 llits amb una inversió de 2.000 milions d'euros.

En aquest text s'analitza com el turisme globalitzat impacta en el desenvolupament local en un país en vies de desenvolupament. Precisament, en una destinació emergent que es situa en una regió aïllada i deprimida que ha patit molta marginalització

L'Estat va veure l'oportunitat en el turisme internacional para treure Saïdia de la seva letargia.

econòmica i social, perquè està allunyat de les principals ciutats polítiques i econòmiques marroquines i dels nuclis de producció. L'Estat va veure l'oportunitat en el turisme internacional per treure Saïdia de la seva letargia. No obstant això, sembla que l'objectiu de dinamitzar la seva economia, aconseguir un major progrés social i formar part de les destinacions turístiques mediterrànies a nivell

mundial, no es va aconseguir. Per això, s'ha intentat aclarir les especificitats del procés de desenvolupament turístic de l'estació "Mediterranea-Saïdia", analitzar les estratègies i pautes del seu desenvolupament turístic, i estudiar la realitat territorial-turística d'aquest nou destí mediterrani, impulsat dins el marc del "Pla Azur" sota la "Visió 2010".

La intervenció de l'Estat en la planificació del turisme

Els governs dels països en via de desenvolupament consideren el turisme com a un element dinamitzador de l'economia i un instrument per a l'impuls social i desenvolupament territorial. Actualment cap instància pública deixa de banda el turisme quan es planteja una estratègia de creixement. En aquesta línia s'insereix el Marroc, que aposta pel turisme internacional i veu en ell un excel·lent vector d'inserció en la globalització. L'Estat va convertir la indústria turística en una prioritat de la política estatal, integrant-la en l'estratègia de desenvolupament del país, amb l'objectiu de combatre el seu dèficit econòmic, generar llocs de treball, dinamitzar el seu teixit social i crear nous espais turístics per suavitzar les desigualtats regionals.

De fet, el Marroc, encara amb fluxos turístics menors en comparació amb altres destinacions, és un focus turístic emergent que està travessant una turistificació geogràfica i una conversió del país en un escenari turístic globalitzat. Així mateix és el punt de mira de moltes empreses turístiques transnacionals que busquen expandir-se en nous paradisos turístics. L'Estat marroquí va apostar per una nova orientació en matèria turística, llançant una nova política per impulsar el turisme a tot el territori,

EL DESARROLLO
TURÍSTICO EN LA
RIBERA SUR DEL
MEDITERRÁNEO:
CASO DE SAÏDIA

Samia Chahine

reemplaçat així l'antiga política econòmica on la iniciativa del creixement del país estava destinada principalment a sectors primaris (Chahine, 2010).

Després de la independència, durant els anys 60 i 70, l'Estat va intervenir com a planificador, inversor, promotor i constructor, per impulsar l'activitat turística nacional. Als anys 80 i 90 es va produir una reducció de la inversió turística i la privatització d'allotjaments. Amb el nou segle, l'Estat va recuperar el paper del turisme com a dinamitzador econòmic i amb una funció important en l'agenda política. Després de l'arribada al tron de Mohammed VI, el 1999, es va produir un canvi de rumb en la política turística del Marroc (Araque i Crespo, 2010). El turisme es va convertir en un dels eixos principals del desenvolupament econòmic del país, i els poders públics van enfocar aquest desenvolupament turístic d'una forma clàssica: creació d'una sèrie de plans turístics estratègics, atracció d'inversió internacional, liberalització de l'espai aeri, incentius econòmics i facilitats per a la creació de grans resorts turístics-immobiliaris destinats principalment al mercat europeu (Chahine, 2010; Almeida, 2011). El llançament l'any 2001 de la «Visió 2010» va marcar una nova era de la política turística marroquina. Aquest pla va voler fer del turisme una prioritat econòmica nacional, amb l'objectiu principal d'aconseguir un elevat nombre de turistes i augmentar la capacitat d'allotjament turístic per convertir al Marroc en una destinació turística competitiva. Analitzant aquesta visió, es pot deduir que es tracta d'una estratègia purament quantitativa que no va prendre en compte els aspectes de sostenibilitat i durabilitat.

Donant continuïtat al primer pla, l'Estat ha explorat una nova política sota el marc de la «Visió 2020». Aquest programa ambiciona «fer del Marroc una de les 20 més grans destinacions mundials i imposar-se com referència en matèria de desenvolupament sostenible a la conca mediterrània». El desenvolupament d'aquest pla està marcat per la identificació de 8 territoris turístics, formulant un posicionament i una ambició per a cadascun. La concreció d'aquesta visió passa per la confecció de 6 programes (Azur 2020 -extensió del Pla Azur 2010-; Eco-desenvolupament; Patrimoni cultural; Oci i Esports; Negoci, Salut i benestar; Turisme intern: Biladi), materialitzats per un portafoli de grans projectes turístics. Aquesta visió continua afavorint els típics models turístics caracteritzats per megaprojectes, urbanisme dens, litoralització i turisme de masses. A més, els projectes realitzats dins el Pla Azur han seguit els models d'ordenació turística aplicats en altres països del Carib o la Mediterrània de dècades enrere, desenvolupant una construcció massiva en els espais litorals, i lligant estratègicament els projectes turístics als immobiliaris. D'altra banda, en la «Visió 2010» el capital internacional estava lligat a europeus i americans, mentre que en la «Visió 2020» predominen els fons internacionals dels països del Golf Pèrsic.

El balanç general dels dos últims plans destaca el principal paper de l'Estat. Aquest últim, s'ha convertit en un agent inversor destinat a captar capitals internacionals i a servir com a avalador per a la construcció dels grans resorts. D'altra banda, el govern va dur a terme una important tasca de desregulació de sectors econòmics vinculats al turisme, especialment al sector aeri, i ha realitzat una elevada despesa en infraestructures destinades al sector turístic (noves autopistes, tren d'alta velocitat, ports, aeroports i estació de sanejament). En definitiva, el turisme ha estat concebut

EL DESARROLLO
TURÍSTICO EN LA
RIBERA SUR DEL
MEDITERRÁNEO:
CASO DE SAÏDIA

Samia Chahine

com una estratègia de desenvolupament per a participar en els processos de globalització que ha implicat enormes costos econòmics per a l'Estat amfitrió. D'altra banda, és oportú subratllar que el Pla Azur s'ha vist molt afectat per la crisi econòmica mundial de 2008, que ha estat més intensa a Europa, espai originari de moltes de les empreses inversores en aquest pla (Gil de Dalt, 2011). Dels sis grans resorts que ocuparien més de 2.500 ha., Només han obert les portes tres: Saidia, Mazagan i Taghazout (amb molt de retard).

El procés de desenvolupament de l'activitat turística a Saïdia

Les destinacions turístiques emergents neixen principalment en països exòtics en via de desenvolupament i sorgeixen amb la necessitat d'atreure capitals estrangers i marques internacionals procedents dels països emissors dels fluxos turístics. D'aquesta manera, la nova destinació gaudeix d'un saber fer i de projectes de gran escala, i al mateix temps es posiciona dins dels circuits turístics internacionals. És precisament el cas de desenvolupament de la nova estació "Mediterranea-Saïdia" que va néixer amb una iniciativa estatal sota els processos de la globalització i amb una estreta relació amb el negoci immobiliari (García i Tasia, 2007).

Saïdia és un poble costaner situat al Nord-est del Marroc a la Costa Oriental i limitada per la frontera algeriana a l'Est. Coneguda pel sobrenom de la Perla Blava de la Mediterrània, Saïdia compta amb més 14 Km. de platja de sorra fina, des de la desembocadura del riu Muluya fins a la del riu Kiss.

"Mediterranea-Saïdia" es va iniciar el 2003 mitjançant l'adjudicació de 713 ha. per part del Govern marroquí a la constructora espanyola Fadesa –que també es va fer amb l'encàrrec d'un altre resort del Pla Azur, "Plage Blanche-Guelmin", i que mai va desenvolupar–. Aquest megaprojecte, que supera en extensió al de Marina d'Or a Espanya, és el primer i més gran dels sis complexos turístics del "Pla Azur". Tenia previst inicialment la construcció de 9 hotels amb una capacitat de 17.000 places turístiques i 13.000 places d'allotjament residencial, a més d'una àmplia oferta complementària. Fadesa va plantejar una inversió inicial d'uns 2.000 milions d'euros. Del temps que l'Estat va proporcionar el sòl a molt baix preu, a més d'invertir en la construcció de carreteres, l'ampliació de l'aeroport d'Oujda, el desenvolupament de Circumval·lació Mediterrània, i els alts pressupost de promoció.

Cal recordar que cap política turística, tant nacional com regional, regia a l'antiga estació estival de Saïdia. L'activitat turística, no reglada, local i de petita dimensió, depenia únicament de les condicions de la demanda i d'altres factors exògens, com la relació política amb Algèria, facilitats ofertes per a l'entrada dels Marroquins Residents a l'Estranger (MRE), entre d'altres. La nova gestió territorial i la planificació de l'activitat turística a Saïdia s'ha traduït en processos de transformació i configuració de l'espai que han permès convertir els recursos naturals en productes atractius perquè siguin susceptibles a l'ús turístic internacional.

EL DESARROLLO
TURÍSTICO EN LA
RIBERA SUR DEL
MEDITERRÁNEO:
CASO DE SAÏDIA

Samia Chahine

El 2009, el primer hotel de l'estació, Barceló Saïdia, de 5 estrelles, va obrir les seves portes amb 1.200 llits, i després de dues temporades, va tancar per tornar a operar sota el nom d'Oriental Bay Beach, i actualment roman tancat. Avui dia, "Mediterranea-Saïdia" disposa de 4 hotels: Be Live Saïdia, de 5 estrelles, amb 488 habitacions; Iberostar, de 5 estrelles i 484 habitacions; Mélia Saïdia Beach, de 4 estrelles i 397 habitacions; Mélia Saïdia Garden, de 5 estrelles i 150 habitacions. A més, compta amb residències turístiques (una sota la gestió de Meliá amb 192 habitacions), habitatges de Golf (174 unitats), segones residències, marina, dos camps de golf, comerços i equipaments d'oci, i un parc aquàtic (obert el 2018). En realitat, l'estació segueix sense tenir atraccions de tal magnitud com per atreure a diversos operadors turístics i formar part dels circuits turístics internacionals. D'aquesta manera, els hotels de l'estació tenen una ocupació mitjana de 49%, obrint entre 250 i 150 dies a l'any. Fins i tot el Aguaparc és funcional únicament 120 dies (Informe SDS, 2019). El complex turístic rep turistes internacionals, però, majoritàriament, atrau turistes nacionals i MRE.

Recuperació de l'estació per actors nacionals

Encara que l'estació "Mediterranea-Saïdia" és relativament jove, el seu desenvolupament turístic-urbanístic ha conegut diverses etapes. Passant d'un model d'implantació caracteritzat per les pautes de la globalització, a una recuperació de l'estació en mans d'empreses nacionals. La crisi econòmica d'Europa i l'esclat de la bombolla immobiliària a Espanya, va afectar greument Fadesa, el que va obligar a vendre part de les seves participacions a l'empresa marroquina Addoha⁷ l'any 2009. Amb la nova òptica estatal de rescat del projecte, el Govern marroquí s'ha compromès a dur a terme la inversió prevista per Fadesa (2.190 millones €). Després de la fallida total de Fadesa el 2015, el seu colossal deute ha estat transferit als actors nacionals. Aquests s'han vist obligats a injectar grans capitals per salvar l'estació. De tal manera que la distribució actual de l'accionariat del complex turístic és el següent: el 66% està en mans de la CDG⁸ gestionat per la seva filial Madaëf, i el 34% per Ithmar Almawarid⁹. Fins i tot l'hotel Barceló de 5 estrelles va ser venut, el 2011, a Atlas Hospitality Morocco¹⁰ (Chahine, 2012). Es pot dir que aquesta estació turística s'ha convertit en un complex públic i que el seu balanç general presenta una dubtosa rendibilitat econòmica per l'Estat. De fet, a causa de la mala imatge durant els anteriors anys, el 2012, l'estació "Mediterranea-Saïdia" va canviar de denominació i opera actualment sota el nom de "Saïdia-Med".

En un període relativament breu, 10 anys, l'estació va passar per mans de diversos inversors, desenvolupadors i fins i tot operadors. La crisi econòmica internacional i la situació de fallida del grup espanyol van posar de manifest la vulnerabilitat del model turístic implantat a aquesta estació. Avui en dia, el projecte encara no es troba

7 Un dels més grans grups immobiliaris al Marroc.

8 Caixa de Dipòsit de Gestió: CDG empresa pública.

9 Antic Fons Marroquí de Desenvolupament Turístic: fondo d'inversió estatal.

10 Filial de la companyia aèria "Royal Air Maroc".

EL DESARROLLO
TURÍSTICO EN LA
RIBERA SUR DEL
MEDITERRÁNEO:
CASO DE SAÏDIA

Samia Chahine

El desafiament és corregir definitivament la decisió del model de desenvolupament, ja que ha mostrat els seus límits.

en fase d'apogeu a causa de les diverses mancances heretades, a les projeccions deficientes dels seus impulsors, i al tipus de model de desenvolupament adoptat en la seva globalitat. En efecte, "Mediterranea-Saïdia" s'enfronta a problemes de canvi dels gestors i operadors de l'estació, dificultats de "supervivència" per als hotelers i les empreses de serveis turístics –víctimes de l'alta estacionalitat–, presència de parcel·les abandonades, obres paralitzades, repte de reposicionament i millora de qualitat, etc. El desafiament és corregir definitivament la decisió del model de

desenvolupament, ja que ha mostrat els seus límits. Fins i tot, per proper projectes, s'hauria de tenir en compte els impactes derivats d'aquest tipus de desenvolupament turístic globalitzat, donada la magnitud dels projectes, i no subestimar els costos econòmics, socials i mediambientals per a la destinació amfitrió.

El model d'implantació territorial turística de la destinació Saïdia

El fenomen del turisme, oci i negoci immobiliari que ha aconseguit certa notorietat a Espanya a través de grans projectes, sembla que s'hagi exportat al Marroc (Aguer, 2004). El model d'implantació territorial turística del complex "Mediterranea-Saïdia" imita les mateixes operacions d'implantació turística al litoral mediterrani europeu i al Carib. Són exemples d'ordenació turística molt similars (participació pública, desenvolupament planificat, disponibilitat de terreny, creació *ex nihilo*, règims especials per facilitar els processos de creació i d'ordenació, enclavaments especialitzats, capitals forans, desenvolupament massiu, etc.).

Cal destacar el paper exercit per les empreses transnacionals, especialment les empreses espanyoles com Barceló, Iberostar, Oasis i Riu (Buades, 2006; Yrigoy, 2013). Aquests grups, han acompanyat l'activitat turística i immobiliària i han funcionat com a elements pioners d'apuntament del projecte de Saïdia, però la seva aposta no ha estat molt permanent.

En resum, el model d'implantació turística de "Mediterranea-Saïdia", segueix un desenvolupament turístic planificat, caracteritzat per la implicació de l'Estat que va oferir, a baix preu, grans lots de terrenys de propietat pública a un promotor estranger. Aquesta estació té un origen nou i artificial, negant l'estructura urbana preexistent de l'antiga estació estival. És un espai turístic especialitzat, tancat, enfocat específicament al turista internacional que amb prou feines participa en l'economia local. Aquest complex, que integra tots els elements necessaris per a l'experiència turística, funciona com un enclavament que controla l'entrada i sortida dels clients. Es tracta d'un model força assajat per nombroses cadenes hoteleres i clubs de vacances amb règim "tot inclòs" (Blázquez et al., 2011) que aïlla als turistes de l'entorn local per tal d'augmentar els seus propis beneficis i excloure la població local. En suma, el model urbanístic-geogràfic de l'estació segueix un desenvolupament espacial lineal recolzat sobre el litoral (Chahine, 2010), que és representatiu d'un producte de sol i platja homogeni al

EL DESARROLLO
TURÍSTICO EN LA
RIBERA SUR DEL
MEDITERRÁNEO:
CASO DE SAÏDIA

Samia Chahine

model convencional amb una oferta turística estandarditzada, adaptada a les noves estructures espacials i pautes de consum postfordistes.

Autors com De Kadt (1979), Jenkins (1980), Britton (1982) i Lea (1988) assenyalaven que les formes de desenvolupament basades en el model de turisme que s'oferia als països en vies de desenvolupament, es caracteritzava per un fort consum de recursos naturals, poca innovació tecnològica, baixos sous, amplis incentius a les empreses foranes i elevada inversió estatal. Aquests elements acaben generant una forta dependència econòmica. Aquesta situació es podria estar repetint en Saïdia, sent una rèplica dels models deficientes de desenvolupament turístic massiu, amb interessos especulatius del sector de la construcció. En definitiva, els costos econòmics assumits pel govern marroquí, al costat de les externalitats socials i ambientals posen en dubte la rendibilitat general del model impulsat per la política turística del Marroc.

Aquest cas possiblement sigui extrapolable a la resta de complexos turístics impulsats pel govern del Marroc, amb situacions ja qüestionades des de la dècada dels 70 i 80 per als països en via de desenvolupament (Holden, 2013).

A tall de conclusió, es pot afirmar que el desenvolupament sota els processos de globalització ha demostrat ser poc sostenible ja que essencialment està fomentant els interessos d'expansió turística de les empreses transnacionals, sense aconseguir un significatiu desenvolupament econòmic i social a nivell local. De fet, les cadenes estrangeres es guien per una prudent política per invertir, fomentant la gestió d'arrendament i l'entrada al país amb socis locals. Es pot parlar d'un aprofitament oportunista dels grups transnacionals que gaudeixen d'un suport del govern marroquí i d'un cert buit legal i inexperiència en matèria de desenvolupament de grans projectes turístics. És la clau del capitalisme que busca sempre el màxim lucre de l'inversor en detriment del benestar de la població receptora i l'equitat social. No obstant això, cal ressaltar que el turisme no necessàriament ha de ser negatiu per a l'ambient natural i humà, sinó que també pot ser una eina eficaç per al desenvolupament. En realitat, els problemes deriven dels dèficits en planificació i inserció territorial (Vera, 1997). Els agents públics haurien de promoure modalitats apropiades d'ordenació territorial turística i estratègies de planificació, des de l'inici de la implantació de l'activitat turística (Chahine, 2010) i realitzar una explotació racional de les potencialitats turístiques, el que permetrà un model de creixement responsable.

TURISME I TRANSFORMACIÓ DE L'ESPAI RURAL

Jordi Gascón

Universitat de Lleida
Observatori de l'Alimentació - ODELA

Quan el turisme actua com a Dr. Jekyll

Hi ha modalitats turístiques amb capacitat per establir una relació simbiòtica amb els sectors econòmics tradicionals al món rural. El turisme gastronòmic, en ascens a l'àrea europeu-mediterrània, és un exemple. Es tracta d'una proposta turística post-fordista que valora l'especificitat de l'experiència alimentària. I aquesta especificitat es basa en les varietats agrícoles locals i en la producció artesanal d'aliments elaborats (Medina i Leal, 2018). És a dir, en productes peculiars, arrelats al territori, i d'elaboració limitada. Per tant, fugim d'usos gastronòmics cosmopolites i de la producció homogeneïtzadora que comporta l'agricultura moderna i tecnificada. El turisme gastronòmic busca el seu encaix en l'estructura productiva local, revaloritzant una agricultura camperola de la qual obté les seves matèries primeres, i a la qual converteix en patrimoni (Ribas i Mulet, 2018). El model de producció agrari pagès, a més, ofereix un input essencial per al turisme: el paisatge que atrau els visitants que busquen aquest tipus d'experiència.

A la Garrotxa, una comarca de la Catalunya pre-pirinenca, trobem un cas paradigmàtic. El seu paisatge és singular per haver estat una zona de forta activitat volcànica des del Neogen. Encara que tota activitat volcànica va desaparèixer fa milers d'anys, utilitzant aquest fenomen geològic i que, certament, el vulcanisme va formar sòls fèrtils i rics, un grup de restaurants i caps de cuina de la comarca van impulsar durant la dècada de 1990 el que s'ha anomenat com a *Cuina Volcànica*. La *Cuina Volcànica* recrea usos gastronòmics locals i recupera aliments exclusivament produïts a la zona de forma artesanal o per part de productors camperols, com el fajol, els fesols de Santa Pau o el farró (farina de blat de moro) de la Vall de Bianya. A partir d'aquests productes s'ha creat una cuina amb una personalitat gastronòmica reconeguda que forma part dels atractius turístics de la Garrotxa, al costat dels seus espais naturals i els seus pobles d'origen medieval, i que ajuda a recuperar formes agràries camperoles que tendien a desaparèixer sota una producció estandarditzada i tecnificada que homogeneïtza paisatges i expulsa població perquè requereix poca mà d'obra.

A la comarca del Priorat, també a Catalunya, s'ha desenvolupat una varietat del turisme gastronòmic: l'enoturisme. La seva vinya és relativament poc extensa (unes 7.000 hectàrees) i poc productiva, però gràcies al seu sòl de pissarra genera brous molt característics i apreciats en el mercat internacional. No era així fa unes poques

TURISME I
TRANSFORMACIÓ
DE L'ESPAI RURAL

Jordi Gascón

dècades. Aleshores el vi del Priorat era molt poc valorat. Un intens esforç va permetre incrementar la qualitat del producte. El Priorat, a més, era una de les zones més deprimides de Catalunya. La millora qualitativa del vi, i el desenvolupament d'activitats turístiques que giren al voltant de la seva producció, han canviat l'escenari. La zona, arquetip, de la migració rural a Catalunya (va perdre dues tercers parts de la població en la centúria que va de la dècada de 1880 a la de 1980), ha aconseguit, gràcies a l'activitat vitivinícola, unida amb la turística, que avui les noves generacions es puguin mantenir al territori: la seva població es manté estable des de fa 30 anys.

Un dels productes agraris elaborats més coneguts d'Itàlia és el seu oli d'oliva. L'oli d'oliva ofereix una experiència gastronòmica, però també una història de més de tres mil·lennis que es reflecteix en jaciments arqueològics, agromuseus i infraestructures de producció. Cooperatives de productors, consells reguladors de denominacions d'origen i institucions municipals de tota la península, aprofiten aquestes circumstàncies per, coordinats, oferir activitats turístiques que van des d'obrir les portes d'almàsseres i cellers determinats dies de l'any, a organitzar festivals gastronòmics i altres esdeveniments que tenen l'oli d'oliva com a protagonista. L'objectiu no només és incrementar els ingressos amb les vendes directes als visitants. Aquestes propostes d'oliturisme permeten consolidar el producte en el mercat i enfrontar la competència d'altres olis alimentaris en oferir al consumidor no només un producte de qualitat, amb propietats nutricionals cada vegada més reconegudes, sinó també un passat i una elaboració artesanal o semi-artesanal.

Quan el turisme actua com a Mr. Hyde

Casos com els explicats, del tipus "tots guanyen", són meritoris. Però encara que una indústria de l'oci, desitjosa de mostrar el seu millor perfil, els publicita àmpliament, suposen un percentatge minúscul de l'activitat turística. En la major part del planeta, el turisme ha actuat com a vector transformador del món rural, incrementant la seva vulnerabilitat.

Transformació econòmica

El desenvolupament del turisme requereix recursos (naturals, energètics, laborals, capital públic i privat, etc.) que són emprats pels sectors econòmics preexistents o per l'ecosistema. El sorgiment del turisme reestructura l'assignació d'aquests recursos. De vegades pot ser que aquesta reassignació es realitzi de forma equilibrada. Però predomina una segona alternativa: l'activitat turística absorbeix recursos que les altres necessiten per assegurar la seva viabilitat (Gascón i Cañada, 2017). Quan el turisme apareix en el món rural, l'agricultura i la pesca tendeixen a decreixer, ofegades pel monopoli que el primer fa de la terra, l'aigua, les prioritats d'inversió, la mà d'obra o els plans de desenvolupament governamentals (Gascón i Ojeda, 2014). Vegem alguns exemples.

TURISME I
TRANSFORMACIÓ
DE L'ESPÀI RURAL

Jordi Gascón

El primer el trobem a la costa catalana. La pesca artesanal sempre havia donat vida als seus pobles i generava milers de llocs de treball. A mitjans del segle XX aquesta economia va entrar en crisi, just quan s'expandia el turisme de sol i platja. No va ser coincidència: el desenvolupament de la segona va perjudicar a la primera. La construcció de ports esportius en els pobles del litoral i d'altres infraestructures turístiques i viàries va afectar els cicles naturals de reposició de la sorra costanera. Resultat d'això, les platges catalanes desapareixen després dels torrencials xàfec de tardor que caracteritzen el seu clima. La necessitat de recuperar la platja abans del següent estiu per poder iniciar la temporada turística, obliga a un bombament de sorra del fons marí que destrossa el seu ecosistema. Tot i que el cada vegada més escàs sector pesquer i els moviments ecologistes denuncien aquesta pràctica, prevalen els interessos del turisme, que s'ha convertit en un sector econòmic essencial per a l'economia catalana. No es pot carregar tota la responsabilitat de la crisi de la pesca al desenvolupament turístic. Altres factors han participat en el procés, i possiblement de forma més incisiva. Però és innegable que el turisme ha tingut un paper important en la tempesta perfecta que explica l'enfonsament de la pesca artesanal.

En els espais rurals de la costa mediterrània és molt difícil dissociar l'activitat turística de l'activitat immobiliària.

En els espais rurals de la costa mediterrània és molt difícil dissociar l'activitat turística de l'activitat immobiliària. El desenvolupament d'ambdues és tan simbiòtica que tractar-les com a manifestacions diferents és metodològicament impossible; són el mateix fenomen (Cañada i Gascón, 2016). L'anomenat "Llevant espanyol" és paradigmàtic. El turisme residencial (ja sigui en forma de segona residència per a classes mitjanes, o de residència més o menys permanent per a jubilats de països del nord d'Europa) va generar el sorgiment de megaprojectes urbanístics de milers d'habitatges i de nombrosos serveis d'oci (com els camps de golf) que reclamaven espai, aigua i energia. Aquest model turístic-immobiliari va ser el germen d'una bombolla que esclataria a finals de la dècada de 2010 en forma de crisi. Però el que ens interessa ara evidenciar és que, a causa del canvi de l'ús de l'espai rural, materialitzat en l'increment especulatiu dels preus del sòl, la terra va deixar de ser un recurs agrari per convertir-se en "desitjat sòl urbà o urbanitzable", en termes d'Antonio Aledo (2018), un dels principals analistes d'aquest fenomen.

Un tercer exemple ens l'ofereix la Política Agrícola Comuna (PAC), instrument de la Unió Europea que gestiona subvencions a l'agro. La PAC afirma que "els agricultors europeus tenen un paper fonamental en la nostra economia i societat (...). A més, s'espera d'ells que protegeixin el medi ambient i garanteixin la vitalitat de les nostres àrees rurals". I que per això, l'objectiu de la PAC és "ajudar-los a oferir aquests béns i serveis dels que tots ens beneficiem" (Extracte del web oficial de la PAC). En un determinat moment la PAC va identificar que el món rural no és només agricultura i ramaderia, i va impulsar el desenvolupament d'altres activitats. Una d'elles, el turisme. Tenint en compte els objectius declarats de la PAC, el més lògic és que aquest programa hagués anat dirigit a promoure propostes d'agroturisme; és a dir, iniciatives turístiques realitzades en l'àmbit d'una explotació agrària. Però es va decidir que a aquesta línia d'ajuts podia accedir qualsevol proposta turística duta a terme en un espai rural. Actualment, la

TURISME I
TRANSFORMACIÓ
DE L'ESPAI RURAL

Jordi Gascón

major part de les ajudes al turisme rural que ofereix la PAC es destinen a propostes deslligades de qualsevol activitat agropecuària (Hernández Ramírez, 2011). En altres paraules, fons públics destinats al sector agrari són desviats a inversions en el sector turístic.

Els casos presentats mostren com i en quines condicions el turisme es desenvolupa fent la competència al sector primari. En el primer, el turisme danya l'ecosistema, i per tant, les activitats econòmiques que es basen en ell, afavorint que el turisme esdevingui el sector preponderant. En el segon, l'associació del turisme amb el desenvolupament immobiliari dispara el preu de la terra a nivells que l'agricultura no pot suportar. En el tercer el turisme sostreu esforços pressupostaris destinats originalment al sector primari. En resum, el turisme té la capacitat de concentrar recursos naturals, treball i capital en detriment de l'economia agrària.

Però, per què? A què es deu que el sector primari es presenti feble i amb tan poques opcions per fer front al turisme en una economia oberta i capitalista? La resposta rau en la capacitat que té el turisme d'impulsar una economia especulativa. El sector primari pot assegurar beneficis acumulatius a llarg termini, temporada rere temporada, però relativament escassos a curt termini. En canvi el turisme, normalment acompanyat i impulsat per desenvolupaments immobiliaris i la construcció d'infraestructures, és capaç d'encarir ràpidament el preu del sòl i altres recursos. Primer, per l'oferta i la demanda. Però tot seguit, perquè aquest increment ràpid del preu el converteix en un perfecte reservori de capitals financers i dispara un mercat especulatiu; ara els beneficis estan en mantenir el ritme d'increment del preu del sòl, no en el seu ús.

L'agricultura o la pesca asseguren beneficis any rere any, però és massa parsimoniosa per mantenir aquesta trepidant inflació. Finalment, queda marginada. Capitals i interessos polítics a curt termini es puguen al carro i afavoreixen una economia especulativa en ràpid creixement, encara que sigui a costa de marginar a la resta de sectors econòmics i, fins i tot, de danyar irreversiblement els ecosistemes. I la mà d'obra migra al sector en expansió des d'aquells que han quedat postergats i empobrits.

Transformació geogràfica

El turisme i el sector immobiliari que sol acompanyar-lo no només són capaços de transformar el model econòmic, sinó també l'ecosistema i l'organització de l'espai rural. Les necessàries infraestructures de transport que asseguren el desplaçament dels contingents poblacionals que mobilitza (turistes, però també treballadors) i el transport de mercaderies que requereix, deformen les distàncies. Territoris allunyats sobre el mapa, ara s'acosten al quedar units per vies ràpides. I altres relativament propers queden fora del nou sistema viari, i s'allunyen i s'empobreixen. Aquestes infraestructures de transport poden esquarterar l'espai, en actuar com murs que separen zones limítrofes. Terrenys de valor en una economia agrària, el perden, mentre que aquells que tenien un paper marginal, ara són revaloritzats. Fins i tot els nuclis poblacionals es desplacen.

TURISME I
TRANSFORMACIÓ
DE L'ESPai RURAL

Jordi Gascón

La Costa Daurada, al sud de Catalunya, ocupa més de 80 quilòmetres de costa. Fins a la segona meitat del segle XX, la franja costanera estava formada per un continu d'aiguamolls i dunes. Els nuclis poblacionals es trobaven situades a l'interior, a certa distància de la mar, de cara als camps agrícoles, que era l'espai econòmicament fonamental, i fugint de la insalubritat que caracteritzava les pantanoses platges. La franja costanera tenia un valor econòmic relatiu, com a zona dedicada a la caça menor i com per a bestiar boví i equí. El boom turístic-residencial iniciat a la dècada de 1960 va generar una forta revaloració d'aquest espai. En poc temps, el preu de la terra / sòl ja no ho va establir la seva capacitat agro-productiva, sinó la proximitat a la platja. La "primera línia de mar" va aconseguir preus exorbitats. Les dunes van desaparèixer i els pantans es van dessecar. Aquest procés es va incrementar amb el boom dels crèdits hipotecaris per a habitatge. En poques dècades tota la costa va quedar construïda. La major part dels habitatges d'aquest territori es va concentrar prop del mar, i els centres històrics van quedar relegats. El valor del sòl agrari es va reduir, o si més no, va quedar per sota del de les primeres línies de platja. I, sobretot, i com succeeix en bona part de la costa mediterrània, el preu de l'espai ja no ho estableix la seva capacitat productiva, sinó l'opció de convertir-se en sòl urbanitzable gràcies a algun reordenament del planejament territorial del municipi. Una part substancial de les noves edificacions són segones residències, el que converteix la Costa Daurada en un territori més urbanitzat que poblat. La mobilitat necessària per mantenir el tràfec humà ha obligat a la construcció d'importants infraestructures viàries. Les autopistes s'han multiplicat, convertint-se en fronteres que travessen el territori de nord a sud i de la costa a l'interior.

El turisme té la capacitat de canviar radicalment i en poc temps l'espai rural.

Ni la geografia de la Costa Daurada, ni l'organització territorial, ni les distàncies, ni el poblament, ni el paisatge tenen, avui, res a veure amb el de fa sis dècades. La Costa Daurada és un exemple de com el turisme té la capacitat de canviar radicalment i en poc temps la cartografia i la fotografia de l'espai rural. I amb això impulsar, en termes harveyanos, l'acumulació per desposseïció (Blázquez, Cañada i Murray, 2011).

LA SOSTENIBILITAT A DEBAT A LES DESTINACIONS TURÍSTIQUES DE LA MEDITERRÀNIA

Enrique Navarro Jurado

Instituto Universitario de Investigación de Inteligencia e Innovación Turística (i3t)
Universidad de Málaga

Daniela Thiel Ellul

Centro de Investigación y Desarrollo del Turismo (CIDEtur-EEyN)
Escuela de Economía y Negocios
Universidad Nacional de San Martín

La sostenibilitat és un dels principals reptes a assolir pels territoris, en la mesura que és un dels paradigmes amb més interès entre científics, agendes polítiques i societat civil. No obstant això, la concepció més estesa de la sostenibilitat, o desenvolupament sostenible (*Informe Brundtland*) és massa oberta, complexa i ambigua, donant cabuda a estratègies polítiques molt diferents, fins i tot oposades entre elles, perquè cada agent la interpreta d'una forma diferent. És molt freqüent emprar la sostenibilitat com a una "fórmula màgica teòrica" sense estratègies efectives en les destinacions turístiques i el sector turístic. Diversos autors (Riechmann, 1995; Naredo, 1997; Velayos, 2008; Visbeck Andersen et al., 2018) denuncien que, sota el paraigua del desenvolupament sostenible, han tingut lloc actuacions purament econòmiques, utilitzant com a excusa el medi ambient i la societat.

Malgrat aquestes interpretacions interessades hi ha cinc màximes indiscutibles en la sostenibilitat: (1) el reconeixement de l'existència de límits, fins i tot en el creixement econòmic; (2) l'obligació de replantejar estratègies per al pas d'un marc temporal de curt a llarg termini; (3) la visió multidimensional i integral de les noves estratègies: a més de l'econòmica, s'ha d'incloure a la vegada a la social i l'ambiental; (4) la necessitat d'entendre-la com a un procés de canvi consensuat a través de la participació, la qual cosa implica una construcció política i social; (5) la importància de mesurar la sostenibilitat perquè la presa de decisions es basi en el coneixement (Nacions Unides, 1987; Saarinen, 2006).

No és possible concebre el turisme com a una activitat sostenible o insostenible, tot dependrà de com s'implementi (en el temps i l'espai), com es desenvolupi i a qui beneficiï. El que sí seria primordial és incrementar la resiliència dels models, atès que no es necessiten polítiques únicament turístiques, sinó territorials en tots els seus

LA
SOSTENIBILITAT
A DEBAT A LES
DESTINACIONS
TURÍSTIQUES A LA
MEDITERRÀNIA

Enrique Navarro
Daniela Thiel Ellul

aspectes (habitatge, medi ambient, infraestructures...). Unes polítiques que comporten la necessària inversió per fer front a les conseqüències negatives de la degradació socioambiental –en destinacions consolidades– i/o dels impactes derivats del canvi climàtic que estan per arribar a altres destinacions.

Turisme a la Mediterrània, multiplicitat d'experiències

La Mediterrània és la regió turística més coneguda del món i, per això, un referent que tendeix a imitar-se en altres països. El mite de la Mediterrània el componen, tant països, per exemple, Itàlia, Espanya, Egipte o Turquia, com geomarques (la Costa Blava, la Costa de Sol, ...). En aquesta regió conviuen tipologies d'espais i productes diversos, des del clàssic turisme de sol i platja de Saïdia al Marroc, el turisme rural a l'illa de Malta, les visites culturals en els espais urbans de Roma, a l'ecoturisme de la Reserva de la Biosfera de Shouf al Líban, fins al turisme de creuers de les illes gregues.

Des dels orígens del turisme de masses, la segona residència sempre ha estat protagonista a la costa mediterrània de França i Itàlia, però és a Espanya on el seu creixement ha estat més extensiu en espai i intensiu en el temps.

A l'espai urbanitzat es barregen els allotjaments hotelers amb les zones d'habitatges per a turistes i residents, donant lloc a un creixement urbanístic qüestionat pels seus impactes ambientals i per la pròpia sostenibilitat socioeconòmica.

A l'espai urbanitzat (en ciutats o en urbanitzacions aïllades del seu entorn) es barregen els allotjaments hotelers amb les zones d'habitatges per a turistes i residents, donant lloc a un creixement urbanístic qüestionat pels seus impactes ambientals i, en els últims anys, per la pròpia sostenibilitat socioeconòmica (Rullan 2014).

Diferent és el model de "resorts", generalment complexos amb hotels "tot inclòs". Des dels anys noranta Tunísia o Turquia, o més recentment el Marroc i altres espais del nord, han apostat per aquesta modalitat que aïlla completament als turistes de la població local. S'argumenta que són països més insegurs i menys dotats

d'infraestructures, però responen a una alta rendibilitat a curt termini per als inversors, generalment multinacionals (Chahine, 2016).

Els impactes ambientals negatius en aquests models estan demostrats, no només per la reducció notable de l'hàbitat natural, la reducció de la biodiversitat, l'artificialització del territori, la contaminació o els alts consums d'energia, sinó també per l'escassa adaptació i mitigació al canvi climàtic, en una de les zones de major desertificació del món (Nicholls, 2006; Perry, 2006).

Un element més a tenir en compte és el procés de creixement, que no ha canviat de forma fonamental des dels inicis del turisme de masses, donat el diferencial de renda entre la demanda (països emissors) i els espais receptors. Un cas recent són les illes de Croàcia, com Brac: alts valors naturals, societat rural i economia deprimida són els condicionaments de partida. L'inici del turisme beneficia la població local perquè dota de treball i rendes complementàries (amb el lloguer de cases, la transformació d'hostals en petits hotels, la restauració ...), però una vegada que el lloc és conegut,

LA
SOSTENIBILITAT
A DEBAT A LES
DESTINACIONS
TURÍSTIQUES A LA
MEDITERRÀNIAEnrique Navarro
Daniela Thiel Ellul

s'amplia l'aeroport, les grans empreses desembarquen (gran complex hotelier Waterman Svpetrvs), s'adapta la legislació a les seves necessitats sense benefici per a la població local; així la nova legislació dóna dret a aquestes empreses per a la gestió de la platja i a cobrar per accedir-hi, impossibilitant a la població accedir a la seva pròpia platja i impeding a empreses locals instal·lar petits quioscs (Dérens i Geslin, 2018). Aquesta evolució no té cap patró de desenvolupament, la seva única estratègia és el constant increment del nombre de turistes i pernoctacions, el 2018 la ràtio turista resident estava en 7 a 1. La reacció de la societat civil i els moviments de resistència han aconseguit parar a l'empresa croata *Sport B*, a la platja de Zlatni Rat. Aquestes resistències socials ja estan organitzades en altres ciutats del mediterrani europeu, com Barcelona o Màlaga, donat el creixement del turisme.

El turisme urbà, barreja de productes culturals, de congressos-reunions, gastronòmic o simplement de descans d'un cap de setmana (increment dels vols de baix cost), està creant també una important pressió turística en poc temps, i les conseqüències s'estan estudiant com a processos de gentrificació que afecten la vida quotidiana dels residents (Vives-Miro i Rullan, 2017) i fins i tot difonent la idea de la turismefòbia (Murray, 2014; Huete i Mantecón, 2018).

Intents de transformació

Tots aquests elements esmentats han fet plantejar la necessitat d'una transformació del turisme que doni lloc a majors nivells de sostenibilitat (Cañada et al., 2017), però fins ara només s'han pogut observar avenços molt parcials en aquesta direcció. Les illes han estat pioneres en les mesures de limitació. És el cas de l'illa de Sardenya que, el 2004, va establir un Pla Regional del Paisatge i va adoptar la llei de Salvacoste (Save the Coastline), prohibint la construcció a 2 km de la costa. Aquesta llei és considerada la millor mesura de protecció ambiental aprovada a Itàlia; com al poble d'Orosei, on s'introdueixen majors normatives de protecció i preservació del patrimoni per protegir l'activitat turística (Latesa Rodríguez et al., 2009). Si bé en temps de crisi, per tal d'afavorir un major desenvolupament es flexibilitzen algunes d'aquestes limitacions –la qual cosa és una màxima generalitzada–, moltes comunitats locals comencen també a prendre mesures, ja sigui individualment o en grups organitzats, per establir àrees protegides que els permetin prioritzar el turisme sostenible com a columna vertebral de les seves economies. Un altre cas recent de limitació es dóna a l'illa de Formentera que ha establert el març de 2019 una normativa pionera a Espanya, que habilita el Consell a regular l'entrada i circulació diària de vehicles a motor de visitants en funció de criteris mediambientals, per tal de reduir l'impacte del turisme i els nivells de contaminació.

D'altra banda, altres destinacions, principalment ciutats, comencen a limitar tipologies d'allotjaments: habitatges d'ús turístic i plataformes de lloguer de vacances per tal de disminuir la pressió turística sobre els residents. És el cas de Barcelona que, amb l'entrada en vigència el 2017 del Pla Especial Urbanístic d'Allotjaments Turístics (PEUAT), regula la concessió de llicències de pisos i allotjaments turístics a la ciutat.

LA
SOSTENIBILITAT
A DEBAT A LES
DESTINACIONS
TURÍSTIQUES A LA
MEDITERRÀNIAEnrique Navarro
Daniela Thiel Ellul

Aquesta iniciativa s'afegeix a les mesures de 2015: suspensió de l'atorgament de llicències i altres autoritzacions municipals connexes per a l'obertura, la instal·lació o l'ampliació de tota mena d'allotjament turístic. De manera similar, l'ajuntament de Palma ha aprovat una regulació del lloguer turístic que prohibeix l'arrendament de pisos a turistes en tota la ciutat i només autoritza aquesta pràctica en els habitatges unifamiliars de determinades zones.

Altres polítiques parcials són els certificats que fomenten la sostenibilitat (GSTC, Green Destinations, Earth Check) motivant les destinacions a planejar i implementar estratègies que els diferenciïn per aquestes polítiques, com és el cas de Skyros (Grecia)¹¹ o Gozo (Malta)¹², que ha desenvolupat una visió d'Eco Illa cap al 2020.

A nivell europeu, en el marc del Programa Interreg, s'han generat també alguns projectes per tal de desenvolupar instruments innovadors i accions que permetin millorar la sostenibilitat del turisme a la Mediterrània¹³. Entre ells es troba el *Projecte Alter Eco*, que promou actuacions en diferents localitats: a la ciutat de Dubrovnik es va implementar una tecnologia per monitoritzar i aprendre sobre els hàbits dels ciutadans i els fluxos turístics, i que es farà servir per alleujar la pressió del patrimoni cultural sobreexplotat, redirigint els fluxos quan es trobin saturats; a la regió del sud de l'Egeu, el projecte planteja marcar rutes de senderisme existents al centre de l'illa, que actualment no és tan popular, per alleugerir la pressió en les principals atraccions turístiques, sumant tecnologia per mesurar els impactes.

No obstant això, la Unió Europea proposa estratègies contradictòries. Finança alguns projectes locals per millorar la sostenibilitat i, al mateix temps, fomenta programes com l'Estratègia de Creixement Blau, que incideix en una explotació més gran de la mar i el litoral a través del seu intensificació turística, l'explotació minera i energètica, l'aqüicultura i la biotecnologia.

Assolir la sostenibilitat en les destinacions turístiques requereix una visió holística que aconseguixi realment integrar l'activitat turística en els projectes territorials.

En síntesi, assolir la sostenibilitat en les destinacions turístiques a la Mediterrània en particular, i a nivell general, requereix una visió holística que aconseguixi realment integrar l'activitat turística en els projectes territorials, i per a això és elemental treballar en estreta col·laboració amb els actors locals, fomentant la participació i els mecanismes que permetin un diagnòstic eficaç, el monitoratge i el seguiment dels avenços en sostenibilitat, mesurant els seus resultats

i els impactes econòmics, socials i ambientals que genera.

Així mateix, l'únic model sostenible ambientalment en l'actualitat continua sent incompatible amb el model econòmic imperant. Per això les alternatives al constant creixement comencen a formular-se com polítiques de post-creixement (Schulz i Bailey, 2014). Aquestes idees de "prosperitat sense creixement" (Jackson, 2009) es basen

11 <http://collection.greendestinations.org/dest/skyros-sporades/>

12 <http://www.ecogozo.com/>

13 <https://sustainable-tourism.interreg-med.eu/about-us/our-community/>

LA
SOSTENIBILITAT
A DEBAT A LES
DESTINACIONS
TURÍSTIQUES A LA
MEDITERRÀNIA

Enrique Navarro
Daniela Thiel Ellul

en l'evidència que els recursos naturals són finits i l'augment de la polarització social de molts territoris, per la qual cosa es plantegen una transició cap a estils de vida sostenibles, sistemes econòmics sostenibles o una justícia distributiva del creixement i la riquesa. En aquest sentit el post-creixement s'aplica en les destinacions turístiques a la reducció de dimensions de les infraestructures, reducció del consum i propietat privada, predomini del que és local enfront del global o la redistribució dels recursos (Romero *et al.* 2017).

Turquia_Marcel Oosterwijk. Sota llicència CC.

TURISME I CANVI CLIMÀTIC A LA REGIÓ MEDITERRÀNIA

Marta Salvador i Almela

Alba Sud

El fenomen del canvi climàtic és actualment un dels reptes que pot induir a grans canvis en la indústria turística a la Mediterrània, tal i com la coneixem avui en dia, i en les mateixes societats on es desenvolupa. Aquest article exposa aquesta problemàtica, tractant un fenomen global en una gran destinació turística com és la regió Mediterrània. En primer lloc, es contextualitza la climatologia d'aquesta destinació on les temperatures són un dels factors de motivació dels turistes per visitar-la. En segon lloc, s'analitza el fenomen del canvi climàtic i les seves possibles conseqüències a la Mediterrània. Els canvis produïts per efecte d'aquest fenomen requeriran una major planificació i gestió per part de tots els actors de la indústria turística. En tercer lloc, es fa referència a com el turisme contribueix al canvi climàtic i quines accions s'estan duent a terme per mitigar els impactes negatius. Finalment, s'exposen una sèrie de reflexions que caldria tenir en compte pels futurs estudis acadèmics del canvi climàtic i el seu efecte sobre el turisme, així com per la gestió sostenible de les destinacions.

La importància del clima a la regió Mediterrània

Els factors climàtics, com les temperatures, les hores de sol i la pluja determinen una gran part dels fluxos de turisme internacional a Europa (Amelung i Viner, 2006). La popularitat de la regió Mediterrània està molt vinculada amb les temperatures i el clima, que són uns dels recursos més importants d'una destinació turística. A més, tal i com afirma Nicholls (2006) la motivació dels turistes a l'hora d'escollir el seu destí de viatge s'associa en gran part amb aquests factors.

El càlid clima mediterrani fa que sigui actualment un dels llocs més idonis per al turisme de platja durant la temporada d'estiu, sobretot a la zona nord de la Mediterrània. També és així a les costes de Marroc i Algèria, com a conseqüència de l'efecte de refredament de l'altitud de la Serralada dels Atles, però no a la resta del Nord d'Àfrica, on les temperatures són millors a la primavera i la tardor (Amelung i Viner, 2006).

En general, els països de la regió Mediterrània es caracteritzen per tenir hiverns frescos amb pluges moderades i estius càlids i secs, tot i que la manca de pluges pot ser problemàtica quant a subministrament d'aigua i risc d'incendi (Nicholls, 2006). Les preferències climàtiques per a les vacances de platja a la Mediterrània es defineixen per unes temperatures ideals entre els 27° i els 32°C. D'altra banda, les preferències

TURISME I
CANVI CLIMÀTIC
A LA REGIÓ
MEDITERRÀNIA

Marta Salvador

climàtiques per a les vacances a regions urbanes de la Mediterrània oscil·len entre unes temperatures de 20° i 26°C (Rutti i Scott, 2010).

Degut a aquestes diferències tan marcades entre les estacions de l'any, l'estacionalitat esdevé un tema clau en la rendibilitat del turisme a la regió Mediterrània (Amelung i Viner, 2006). Aquesta estacionalitat té conseqüències a nivell social, econòmic i ambiental, atès que els impactes que ha d'assumir la destinació a nivell turístic presenten grans diferències al llarg de l'any. Alguns exemples serien la construcció d'infraestructures que només són amortitzades durant una època de l'any, la creació de llocs de treball inestables, l'augment del consum de recursos i producció de residus, entre altres.

El fenomen del canvi climàtic

El canvi climàtic és avui en dia un tema de preocupació global que, recentment, ha tingut una major repercussió mediàtica articulada en moviments com el *Fridays for Future*, encapçalats majoritàriament per joves. Actualment ja és reconegut com a certesa científica i, per això, l'exploració dels seus possibles impactes sobre l'entorn humà i natural és cada cop més urgent (Nicholls, 2006).

El turisme és l'activitat econòmica amb el màxim nivell d'exposició als efectes del canvi climàtic i això la fa ser molt vulnerable segons l'espai geogràfic on es desenvolupa (Olcina i Vera, 2016). Totes les activitats recreatives que es duiguin a terme a l'aire lliure o els atractius turístics naturals poden veure's afectats en un futur, modificant l'oferta d'un lloc i, conseqüentment, alterant la seva demanda. Per això, el major repte que ha d'afrontar la Mediterrània en clau de futur és el canvi climàtic (Obrador et al., 2009; Drius, 2018).

El turisme és l'activitat econòmica amb el màxim nivell d'exposició als efectes del canvi climàtic i això la fa ser molt vulnerable segons l'espai geogràfic on es desenvolupa.

Avui en dia hi ha proves que el clima està canviant a causa de les emissions de gasos d'efecte hivernacle i s'estima que la temperatura mitjana global augmentarà d'1,5 a 5,8°C durant el segle XXI (Amelung i Viner, 2006; Nicholls, 2006; Rutti i Scott, 2010). Els motius de preocupació són els canvis en la quota de mercat a les regions del món on es pot produir un augment de temperatures i on esdevenen models d'oferta i demanda altament vinculats a la climatologia de la destinació (Amelung i Viner, 2006).

Les conseqüències del canvi climàtic a la Mediterrània

El canvi climàtic suggereix una Mediterrània amb temperatures més elevades a l'estiu, fent que la majoria de destinacions siguin massa caloroses per a la seva visita turística (Nicholls, 2006; Rutti i Scott, 2010). No obstant, la regió podrà convertir-se en un destí més agradable a la primavera i a la tardor. D'altra banda, el nord d'Europa tindrà un clima més atractiu durant l'estiu. Com a resultat, és probable que els països del nord es

TURISME I
CANVI CLIMÀTIC
A LA REGIÓ
MEDITERRÀNIA

Marta Salvador

puguin beneficiar durant aquesta temporada turística, com a destinataris de l'increment de visites de turistes nacionals i internacionals, a costa de les destinacions populars del sud d'Europa (Amelung i Viner, 2006; Nicholls, 2006; Obrador et al., 2009).

Tot i que la regió Mediterrània pot experimentar una disminució de turistes durant la temporada alta actual, és probable que aquests descensos es compensin amb un creixement de visitants als mesos de primavera i tardor (Nicholls, 2006; Obrador et al., 2009; Rutti i Scott, 2010). També hi ha un potencial per a una temporada turística calorosa molt més llarga. Per tant, pot ser que la demanda no disminueixi com a conseqüència del canvi climàtic, sinó que contribueixi a un canvi en el temps en que els turistes visitaran la regió a mitjans i finals de segle. En definitiva, aquests canvis dependran de la força de diversos factors, incloent l'estacionalitat i la capacitat de la destinació per adaptar-se o aprofitar el clima millorat de les temporades de primavera i tardor (Rutti i Scott, 2010).

Pel que fa a la comoditat climàtica a les zones turístiques de la costa Mediterrània, es prediu un increment en el nombre de dies càlids, nits càlides i la durada de les onades de calor. Aquestes són variables que, juntament amb valors elevats d'humitat de l'atmosfera, estan relacionades amb l'origen de sensacions de malestar que poden afectar a la demanda de turistes en aquesta destinació. Per això, tal i com afirmen Olcina i Vera (2016) és essencial conèixer amb el màxim grau de precisió possible els efectes reals de l'escalfament global, entendre com això pot afectar les àrees turístiques i decidir quines mesures es poden implementar per mitigar les seves conseqüències i adaptar-se.

Una possibilitat associada al canvi climàtic global és l'augment de l'aparició d'esdeveniments meteorològics extrems. A la Mediterrània és més probable que s'intensifiquin i freqüentin les onades de calor, les precipitacions hivernals i els vendavals. El risc de sequera a l'estiu també augmentarà degut a una reducció de la precipitació i del volum d'aigua disponible. A més, es preveu un augment del nivell global del mar (Amelung i Viner, 2006; Nicholls, 2006; Olcina i Vera, 2016).

El canvi climàtic també pot alterar les distribucions i composicions de recursos naturals com ara la flora i la fauna. A més, pot posar en risc l'existència de plantes endèmiques, biodiversitat marina i ecosistema marí saludable. Tal i com afirmen Amelung i Viner (2006), és difícil avaluar els impactes del turisme en la biodiversitat, però és important estudiar-los per garantir la diversitat de recursos terrestres i aquàtics. D'aquesta manera, els canvis en la vida silvestre i la vegetació poden ser la causa d'impactes indirectes sobre el turisme i la recreació a l'aire lliure, ja que els participants alteren les seves activitats tenint en compte els canvis en el medi natural (Nicholls, 2006).

És probable que l'augment de les temperatures provoqui un major estrès tèrmic i una disminució de la qualitat de l'aire a les zones urbanes de la Mediterrània. Aquests canvis tenen implicacions per al turisme i poden causar problemes per a l'organització d'esdeveniments a l'aire lliure com ara festivals, concerts i competicions esportives,

TURISME I
CANVI CLIMÀTIC
A LA REGIÓ
MEDITERRÀNIA

Marta Salvador

així com per al gaudi diari dels habitants urbans de serveis com parcs públics i cafeteries. No obstant, hi ha diverses estratègies d'adaptació com ara incrementar l'adopció de tecnologies d'aire condicionat, realitzar esdeveniments en mesos o dies més frescos o traslladar-los a llocs interiors (Nicholls, 2006).

A més de totes les conseqüències prèviament exposades, la zona del Nord d'Àfrica pot patir altres efectes degut a les seves grans àrees desèrtiques. Un d'ells és la major desertització, provocant canvis en el paisatge i degradant l'ecosistema. La sequera extrema també pot tenir efectes sobre les comunitats, com ara la reducció de les collites, l'augment del risc d'incendis, l'increment de la mortalitat dels ramats i la disminució de l'aigua disponible. Atès que una gran part de l'economia depèn de l'agricultura i la ramaderia, part de la població es veurà forçada a migrar a altres regions (Price, 2017).

Alguns països d'aquesta zona del Nord d'Àfrica, com per exemple Egipte o Tunísia, tenen una economia amb relativa presència de l'activitat turística. És per això que es poden veure especialment afectats pels efectes del canvi climàtic, afegint dificultats a una activitat que ja ha mostrat signes de vulnerabilitat donat el context geopolític de la darrera època. El turisme d'aquests països se centra en gran mesura a les zones costaneres, les quals rebran un major impacte econòmic, social i mediambiental. El turisme de platja o de lleure, segment dominant del mercat, serà vulnerable a l'augment del nivell del mar i als esdeveniments meteorològics extrems exposats anteriorment. D'altra banda, les activitats de submarinisme que depenen de les barreres de corall també es veuran amenaçades per la pèrdua de la biodiversitat marina (Shaaban i Ramzy, 2010) suposant un canvi, tant en l'oferta com en la demanda turística.

Aquests canvis espacials i temporals provocats pel canvi climàtic poden tenir impactes en la sostenibilitat del desenvolupament turístic. D'una banda, poden ser perjudicials des d'un punt de vista econòmic i social per la pèrdua d'ingressos del turisme i tota la cadena de valor associada i, de l'altra, favorables des d'una perspectiva de gestió de recursos i de biodiversitat, ja que les pressions sobre el medi ambient i els ecosistemes disminuiran a l'estiu a la zona de la Mediterrània (Amelung i Viner, 2006). Nicholls (2006) afirma que els canvis en els patrons de visita tindran implicacions directes sobre pràctiques de contractació, cadenes de subministrament, fluxos de caixa i desenvolupament de campanyes de màrqueting.

La planificació turística enfront el canvi climàtic

Els turistes tenen molta capacitat per adaptar-se als impactes del canvi climàtic, evitant condicions indesitjables, modificant el moment del viatge o defugint la destinació. Per tant, és imprescindible entendre quines condicions climàtiques els turistes consideren inadequades per a unes vacances o quines disminuirien la qualitat de l'experiència (Rutti i Scott, 2010).

TURISME I
CANVI CLIMÀTIC
A LA REGIÓ
MEDITERRÀNIA

Marta Salvador

Els impactes mediambientals esmentats anteriorment tenen greus implicacions per a la futura planificació i desenvolupament d'atraccions turístiques a la regió Mediterrània. També és probable que el subministrament d'aigua es converteixi en una qüestió controvertida, especialment entre els residents locals i els proveïdors d'atraccions turístiques com ara camps de golf i piscines (Nicholls, 2006). És per això que cal que la indústria del turisme, així com els investigadors turístics i els responsables polítics, prestin més atenció a les tendències climàtiques i als seus possibles impactes.

No obstant, tal i com afirmen Olcina i Vera (2016), el canvi climàtic i els seus riscos no s'han integrat en la planificació regional i local. Encara cal incloure accions en el disseny dels programes, integrant polítiques a diferents escales i nivells. Més concretament, s'han de determinar les mesures estructurals aplicables a zones turístiques; les mesures fiscals amb finalitats mediambientals (ecotaxes); la planificació dels recursos hídrics tenint en compte les previsions dels models climàtics; la planificació dels serveis sanitaris a les zones turístiques costaneres en un escenari condicionat per l'aparició de temperatures extremes; i el disseny de programes educatius i de comunicació sobre les conseqüències del canvi climàtic i les condicions meteorològiques.

A efectes de la planificació i l'adaptació de les zones turístiques del litoral mediterrani per afrontar el canvi climàtic, les dades sobre la projecció futura dels valors de la temperatura poden classificar-se en quatre reptes. En primer lloc, la possibilitat de modificar el calendari d'alta temporada (de juny a setembre, inclosos) i considerar els mesos de maig i octubre com a molt adequats per a estades turístiques. Cal tenir en compte que uns nivells de massificació que doblarien la temporalitat actual poden tenir conseqüències negatives sobre la població local. En segon lloc, la necessitat d'adaptar els establiments turístics i les propietats residencials a un clima de temperatures més altes i més humitat. En tercer lloc, l'obligació de garantir que els sistemes de subministrament d'aigua estiguin ben dissenyats en una zona amb escassetat natural de recursos. També cal tenir en compte que es reduiran els volums d'aigües superficials degut a una disminució de les precipitacions, un augment de la seva irregularitat i un increment de l'evaporació dels embassaments. Finalment, la necessitat de modificar els protocols de protecció civil i salut pública a escala local, ja

El que es busca és diversificar el producte turístic i recolzar la sostenibilitat, en comptes de realitzar mesures específiques d'adaptació al canvi climàtic.

que els calendaris de risc canviaran (tempestes i fortes pluges per la presència d'aigua calenta durant un període més llarg), així com la freqüència i la intensitat de l'aparició dels extrems climàtics (Olcina i Vera, 2016).

Tal i com segueixen afirmant aquests darrers autors, per a l'adaptació de l'activitat turística, es contemplen accions vinculades a la promoció de destinacions sostenibles, incentius per a les mesures d'estalvi energètic i hídric a hotels, accions de formació per al personal i informació sobre temes de sostenibilitat per als clients. En general, el que es busca és diversificar el producte turístic i recolzar la sostenibilitat, en comptes de realitzar mesures específiques d'adaptació al canvi climàtic.

La contribució del turisme al canvi climàtic

Tot i que no es fa tant esment a com el turisme contribueix al canvi climàtic, l'augment de la popularitat d'aquest sector s'associa amb una proliferació dels mitjans de transport, explotació de recursos naturals, etc. Més concretament, l'activitat turística contribueix al problema del canvi climàtic per la seva dependència del consum de combustibles fòssils (Nicholls, 2006). A més, també contribueix a l'escalfament global a causa de les emissions de gasos d'efecte hivernacle. Segons Gössling (2002) citat per Nicholls (2006), aproximadament el 3,2% de l'ús global d'energia s'explica per activitats relacionades amb el lleure (incloent-hi el transport cap a la destinació, allotjaments i activitats), mentre que el 5,3% de totes les emissions de diòxid de carboni es poden atribuir al lleure.

Alguns estudis han demostrat un augment dels nivells de mobilitat a Europa i el creixement de companyies aèries de baix cost, que continuarà en un futur, contribueixen clarament al canvi climàtic (Nicholls, 2006).

Actualment es presta molta atenció a les maneres en que la indústria turística pot ajudar a mitigar els seus impactes negatius, a través de la reducció de l'ús d'energia i de les emissions de gasos d'efecte hivernacle, així com l'adopció de productes més nets i tecnologies eficients. És el cas de diverses organitzacions que ofereixen als turistes l'oportunitat de compensar les seves emissions de diòxid de carboni mitjançant la compra de compensacions de carboni. El resultat d'aquests sistemes s'utilitza per finançar projectes que intentin reduir les emissions en origen, ja sigui mitjançant la inversió en fonts d'energia renovables o la millora de l'eficiència de les fonts actuals, o per augmentar les taxes de retenció de diòxid de carboni (Nicholls, 2006).

Prendre consciència del binomi turisme i canvi climàtic

La indústria turística ha de ser cada cop més conscient dels seus impactes i aplicar mesures per reduir-los el màxim possible. No obstant, la vinculació entre turisme i canvi climàtic necessita un anàlisi més profund i una major visibilitat. A més, cal ampliar els estudis sobre la contribució de la indústria turística a l'acceleració del fenomen. D'aquesta manera també serà més fàcil gestionar els efectes produïts pel canvi climàtic i adaptar-se a les necessitats de les destinacions i dels turistes.

Cal tenir en compte que el turisme és un element que contribueix al fenomen del canvi climàtic i, per tant, la indústria s'ha de responsabilitzar del paper que juga. Alhora, tal i com s'ha mencionat anteriorment, el sector turístic es veu altament afectat pels efectes del canvi climàtic i això hauria de suposar una major alerta per tota la indústria.

Les prediccions futures indiquen un augment continuat del nombre de turistes i desplaçaments a la regió Mediterrània. A més, les prediccions dels efectes del canvi climàtic indiquen que gran part d'aquestes arribades seran durant les èpoques de

TURISME I
CANVI CLIMÀTIC
A LA REGIÓ
MEDITERRÀNIA

Marta Salvador

primavera i tardor, el que suposa un discurs d'allargar la temporada alta turística gairebé durant tot l'any. Aquesta visió tan positiva del canvi climàtic deixa enrere les conseqüències que pot patir la destinació i la població que hi habita, sobretot a nivell mediambiental, veient només l'oportunitat econòmica que es presenta.

D'altra banda, la majoria d'estudis només se centren en els canvis relacionats amb les temperatures i el clima, deixant de costat els efectes socials, tant positius com negatius, que poden aparèixer en les destinacions turístiques.

Aquestes projeccions futures obliguen a reflexionar sobre la viabilitat del model vigent i repensar les polítiques i estratègies actuals. Una de les estratègies plantejades consisteix principalment en el decreixement turístic, de tal manera que es posa especial èmfasi a la planificació de l'activitat turística. Aquesta planificació pot enfocar-se a la limitació de les arribades de turistes, la limitació de llits disponibles en una destinació, la regulació d'arribades de creuers en els principals ports de la Mediterrània o l'impuls d'altres activitats econòmiques en zones on predomina el turisme, entre d'altres.

Lampedusa_FotoMediamatic. Sota llicència CC.

IMPLICACIONS DEL CANVI CLIMÀTIC EN ELS RISCOS GEOLÒGICS I LA SEVA AFECTACIÓ EN EL TURISME A LA CONCA MEDITERRÀNIA

Llorenç Planagumà

Centre per la Sostenibilitat Territorial (CST)
Alba Sud

Els riscos geològics afecten en el turisme pel fet que les destinacions orientades cap a aquestes activitats solen estar situades en regions amb una elevada susceptibilitat de perills geològics (Kumpulainen, 2006), i el canvi climàtic agreujarà aquests riscos. Una de les proves és que en els darrers anys ja s'han donat morts i pèrdues econòmiques a causa d'aquests canvis. Destaquen exemples com les nou persones mortes mentre feien barranquisme per una crescuda ràpida del riu Milicia a Sicília; les inundacions de Sant Llorenç de Cardassar a Mallorca; les d'Istanbul amb desenes de morts; els 8.000 refugiats del Líban a causa també d'inundacions; els morts per allaus en els Alps o en els Pirineus mentre practiquen alpinisme; allaus de neu que afecten refugis i albergs; la destrucció sistemàtica de passejos marítims com el de Blanes a Catalunya. Tots aquests fenòmens tenen com a denominador en comú l'agreujament del risc geològic provocat per l'escalfament global que afecta el planeta. El canvi climàtic provoca un increment de la perillositat geològica en el Mediterrani (Sánchez *et al.*, 2004) a causa de la sequera que pot provocar, alternada amb una més elevada intensitat de pluges en moments puntuals, així com l'increment del nivell del mar.

El risc geològic és la perillositat, la probabilitat que es doni el procés geològic, per la vulnerabilitat, pels danys que es poden donar, que depenen de molts factors: tipologia de construccions, infraestructures, socials, etc. El canvi climàtic genera canvis en la perillositat al incrementar-se les riuades, els allaus, el nivell del mar i, per tant, augmenta la vulnerabilitat en la mesura que afecta zones que no estaven preparades per aquests processos. El turisme no és aliè a aquest risc, tot el contrari, i ho és perquè es sol promoure en zones sensibles, com la primera línia de mar, vora rius o a l'alta muntanya. També es poden veure afectades un centenar de destinacions turístiques culturals, indrets declarats patrimoni de la humanitat per la UNESCO (Reimann *et al.*, 2018).

Les afectacions en territoris d'alta muntanya

Vora la Mediterrània existeixen serralades que poden arribar als 2.000 i 3.000 metres d'alçada i on en els darrers anys s'ha incrementat de forma exponencial el turisme de natura i muntanya, la qual cosa ha provocat cada cop més freqüentació i ocupació de les muntanyes. Aquest turisme es basa en models més tradicionals com les estacions d'esquí o l'alpinisme i altres més recents com el *trekking*, el *running* o el turisme de natura. Totes aquestes activitats, convertides en una oportunitat de negoci (sobretot en la vestimenta, complements i la construcció), amb noves dinàmiques per a la reproducció del capital, provoquen que cada cop més persones accedeixin a la muntanya cercant la llibertat, la superació personal i situacions d'adrenalina fruit de la mercantilització d'aquestes emocions. Aquesta oportunitat de negoci genera també l'ocupació de nous territoris de fàcil construcció als fons de les valls per tal d'instal·lar-hi càmpings, hotels, refugis o urbanitzacions, i aquestes no són sempre les més segures. Aquest augment de la freqüentació a la muntanya tant l'hivern com l'estiu provoca que el risc s'incrementi. Més risc pel fet d'accedir-hi més visitants, però també pels canvis de les condicions climàtiques que estan patint les muntanyes, i que provoquen més inundacions, nevades i condicions de la neu molt pitjors, així com desprendiments de vessants i cingleres.

Estem incrementant la vulnerabilitat en el risc geològic sense tenir prou en compte els canvis que s'estan produint en regions molt sensibles al canvi climàtic. Cada cop hi ha una innivació més irregular, amb fortes nevades a la primavera que poden donar lloc a greus inundacions. La neu es fon ràpidament i afecta les ocupacions de les valls com, per exemple, de càmpings i urbanitzacions. Però també s'incrementa el risc d'allaus, la qual cosa afecta refugis, estacions esquí o alpinistes. Igualment les condicions de la neu empitjoren quan s'incrementa el desgel, generant vessants més inestables per a la pràctica d'esports de muntanya.

Turisme proper a la costa

A quasi tota la costa de la mediterrània des dels anys 50 han proliferat les urbanitzacions, càmpings i hotels dedicats al turisme, així com productes turístics basats en sol i platja. En el cas d'Espanya el percentatge d'urbanització és del 34% (Méndez, 2004) i en determinades costes de Turquia del 64% (Burak, Doğan i Gazioğlu, 2004). Aquest fet provoca que l'augment del nivell del mar, previst en un o, fins i tot, dos metres, faci variar la perillositat prevista (Pascual, 2006), la qual cosa pot provocar inundacions i erosió en zones fins ara segures. Aquest fet provocarà danys i pèrdues irreparables en urbanitzacions, platges i indrets d'interès històric-cultural que són pols d'atracció turística (Reimann et al., 2018). Urbanitzacions com les que podem trobar a la zona de l'albufera de València al Mar Menor (Espanya) i a la costa Dàlmata (Croàcia), indrets d'interès històrics com el centre arqueològic de Sabratha (Líbia), la medina de Tunis i molts altres, ubicats a tocar del mar i a només un metre d'alçada, són vulnerables a temporals que es puguin donar.

IMPLICACIONS DEL
CANVI CLIMÀTIC
EN ELS RISCOS
GEOLÒGICS I LA
SEVA AFECTACIÓ
EN EL TURISME
A LA CONCA
MEDITERRÀNIA

Llorenç Planagumà

Altres vulnerabilitats són les pèrdues de les platges i l'afectació d'infraestructures ferroviàries. Si bé en el cas de les platges no genera grans pèrdues en edificacions o infraestructures, l'impacte socioeconòmic pot ser molt rellevant pel fet que bona part del PIB turístic de la costa de la mediterrània es deu al turisme de sol i platja.

Planes, zones agrícoles i muntanyes mitjanes

En moltes zones on es realitza turisme rural, visita a centres històrics o senderisme, el perill degut al canvi climàtic seran les onades de calor (Sánchez *et al.*, 2004). Pel que fa als riscos geològics dependrà de factors locals com, per exemple, el tipus de relleu, situació o la geologia local (roques, falles, volcans,...). Per aquest motiu el canvi climàtic generarà variacions, que poden provocar, per exemple, una major intensitat de pluges que poden causar riuades que tinguin conseqüències en càmpings i urbanitzacions mal ubicades per una planificació urbanística molt laxa i, ocasionalment, també es poden donar nevades molt intenses en zones poc preparades.

Riscos per terratrèmols i volcans

La Mediterrània és de les regions del planeta amb més inestabilitat sísmica i volcànica per la seva ubicació on es troben i xoquen la placa euroasiàtica i la placa africana. Aquests riscos no tenen variacions significatives degut al canvi climàtic però tampoc en són del tot aliens.

El xoc entre les plaques euroasiàtica i africana genera importants falles que alhora provoquen terratrèmols. La major intensitat d'aquest xoc es produeix a la Mediterrània Oriental, el que fa que la inestabilitat sísmica sigui més gran. Grècia és el país amb més risc sísmic de la conca de la Mediterrània, seguida d'Itàlia i Turquia. També trobem zones amb un risc sísmic entre alt i moderat, de les quals destaquen especialment la zona est dels Alps (Eslovènia), Romania, el nord d'Algèria i el sud i sud-est d'Espanya. Si bé la majoria dels terratrèmols poden afectar zones turístiques per la seva gran capacitat destructiva poc tenen a veure amb el canvi climàtic i, per tant, es poden generar polítiques de prevenció reduint-ne la seva vulnerabilitat, com la tipologia constructiva, l'alerta de tsunamis, etc. Però també cal tenir en compte que en alguns casos l'activitat antròpica pot generar algun terratrèmol com és el cas de Lorca (González *et al.*, 2012). Aquest es va originar per la sobreexplotació d'un aqüífer on la disminució d'aigua va provocar un canvi d'esforços que va fer que la falla de Lorca es mogués. Per aquest motiu cal estar alerta en la sobreexplotació dels aqüífers, que es produeix a causa a les sequeres provocades pel canvi en el clima, i que pot ser susceptible de causar terratrèmols.

Les diferents fractures o zones de subducció d'una placa per sota de l'altra generen ascens del magma i volcans en diferents zones de la Mediterrània. El major risc es dona en a la zona central (Itàlia) i en l'Oriental (Grècia i Turquia), però també hi ha

**IMPLICACIONS DEL
CANVI CLIMÀTIC
EN ELS RISCOS
GEOLÒGICS I LA
SEVA AFECTACIÓ
EN EL TURISME
A LA CONCA
MEDITERRÀNIA**

Llorenç Planagumà

volcans a la costa mediterrània espanyola, francesa i en l'oriental, a Síria, Israel, Jordània, tot i que aquests darrers amb un risc molt baix o moderat. Alguna d'aquestes erupcions pot afectar vols comercials i destinacions turístiques. I els volcans de la mediterrània central i oriental ocasionalment poden provocar tsunamis, com ha succeït ja en èpoques històriques. De moment, però, no hi ha cap evidència científica que relacioni efectes del canvi climàtic amb més o menys erupcions. Tot i així no es pot descartar de forma definitiva que en el futur se'n trobi alguna, degut a les causes globals i físiques que provoca el canvi climàtic, fins i tot en l'escorça terrestre, com menys gel i per tant l'ascens del terreny, sobreexplotació d'aqüífers en sistemes hidrotermals volcànics, etc.

Conclusions

El canvi climàtic generarà canvis en els riscos geològics i en tota la conca mediterrània. Amb major o menor mesura aquests afectaran tant zones costaneres com de muntanya i, per tant, cal preparar-se i anticipar-se per tal de reduir la vulnerabilitat que se'n pot derivar. Actualment hi ha diferents models de previsions que es poden tenir en compte (Frihy and El-sayed, 2013) per tal de dur a terme una planificació territorial que disminueixi aquest tipus de riscos.

Cal generar un altre tipus d'urbanisme en els passejos marítims més exposats; no donar permisos d'obres en zones inundables, encara que siguin per períodes de moltes desenes d'anys; alertar de les condicions de la neu; regular l'accés a alta muntanya; modelitzar allaus i reubicar a zones més segures refugis i albergs.

Cal que la planificació turística tingui en compte el risc geològic, com també ha de tenir en compte la capacitat de càrrega, els recursos naturals com l'aigua que el territori disposa, etc.

En definitiva, cal que la planificació turística tingui en compte el risc geològic, com també ha de tenir en compte la capacitat de càrrega, els recursos naturals com l'aigua que el territori disposa, etc. Així mateix, cal posar com a exemple i bona pràctica l'encert de no autoritzar el festival que es volia fer en una vall del Pirineu per possible risc per inundació (Rovira, 2019).

GENTRIFICACIÓ, TURISTIFICACIÓ I CLASSES SOCIALS A LES CIUTATS DE LA MEDITERRÀNIA

José Mansilla

Observatori d'Antropologia del conflicte Urbà (OACU)

L'any 2019 es compleixen 55 anys de l'aparició del concepte de *gentrificació*. Va ser la sociòloga Ruth Glass que, veient la transformació del teixit social que s'estava produint al londinenc barri d'Islington, va batejar una dinàmica que, anys després, s'ha vist generalitzada, encara que amb característiques particulars, a nivell global.

La popularització del concepte, que ha conegut propostes terminològiques alternatives en llengües llatines, com la d'*elitització* (García, 2001), conté un fort component de classe, no en va Glass sempre va reconèixer la influència del marxisme en el seu pensament. Així, l'arrel *gentry* fa referència a un tipus concret de classe social, la baixa i mitjana noblesa terratinent anglesa, que avui dia seria possible traduir, en l'àmbit urbà, com la petita burgesia i les classes mitjanes.

Neil Smith, un dels seus principals teòrics, va definir la gentrificació com el procés mitjançant el qual determinades zones i barris de classe obrera de les ciutats es

La gentrificació és el procés mitjançant el qual determinades zones i barris de classe obrera es transformen en àrees residencials, recreatives o d'altres usos, destinades a les classes mitjanes i mitjanes altes, amb la consegüent substitució d'un grup social per l'altre.

transformen en àrees residencials, recreatives o d'altres usos, destinades a les classes mitjanes i mitjanes altes, amb la consegüent substitució d'un grup social per l'altre (Smith, 1987). El fenomen, però, ha evolucionat molt des de la seva creació. És evident que el Londres dels anys 60 que descrivia Ruth Glass no té res a veure amb la ciutat global (Sassen, 1999) que és avui la capital del Regne Unit. La crisi de

sobreacumulació del capitalisme viscuda per Occident en l'últim terç del passat segle, i la sortida de la mateixa a través de la reestructuració neoliberal, va atorgar a les ciutats un paper destacat en els nous processos d'acumulació (Harvey, 1989; Brenner, Peck, i Theodore, 2015). D'aquesta manera, encara que al principi la gentrificació es va vincular únicament als mercats immobiliaris locals i als processos de rehabilitació residencial, amb posterioritat el propi Smith va assenyalar que es tractava d'alguna cosa més: una profunda reestructuració social, econòmica i espacial de les ciutats (Smith i Williams, 1986), fet que va portar a autors com Tom Slater (2011) a alertar sobre la despolitització que podia viure el terme quan aquestes dinàmiques eren qualificades com revitalització o regeneració, oblidant el profund caràcter de classe de les mateixes.

GENTRIFICACIÓ,
TURISTIFICACIÓ I
CLASSES SOCIALS
A LES CIUTATS DE
LA MEDITERRÀNIA

José Mansilla

Altres aproximacions, com la duta a terme per David Ley (1980), posen l'accent en com determinats canvis en els patrons de consum, vinculats a treballadors qualificats i a les ja esmentades classes mitjanes, han acabat per determinar els patrons de producció com a forma d'estimulació del mercat immobiliari. No obstant això, aquesta aproximació oblidaria completament el paper del capital a l'hora de buscar noves i beneficioses formes per a la seva reproducció, així com les dinàmiques que han acabat per convertir les ciutats en autèntiques mercaderies (Lefebvre, 1972), és a dir, el fet que el capital es dirigeix allà on la taxa de retorn és més gran (Smith, 2012).

Per la seva banda, la teoria del *rent gap* explicaria la gentrificació en funció de la diferència entre el nivell de renda potencial i el de la renda actual capitalitzada del sòl urbà sota el seu actual ús. Com més gran és aquesta diferència, més possibilitats hi ha que es produeixi una reinversió de capital (Smith, op. Cit.). Però aquest diferencial de renda no ha de venir determinat, com es proposava en les aproximacions clàssiques, pel deteriorament o la manca d'inversions a terra sota la seva condició actual, sinó també, com en el cas del turisme, per les enormes expectatives generades pel nivell de renda potencial. És més, en el cas del binomi turisme-gentrificació, un i altre es retroalimentarien en la mesura que, com bé assenyala l'investigador Agustín Cócola-Gant (2018), la transformació d'un barri en una zona de i per a les classes mitjanes proporcionaria els equipaments i els serveis de consum necessaris, a més d'un sentit de lloc, per atreure més potencials consumidors de l'espai. Tots dos processos, per tant, acaben per fer-se indistingibles (García, Smith i Vera, 2007), i si bé les zones turistificades substitueixen la població estable per una altra de tipus temporal, els grups socials desplaçats pertanyen a les classes socials amb menys capacitat d'adaptació. A més, cal recordar que la gentrificació, com a dinàmica capitalista, no es limita al mercat de sòl urbà, sinó que constitueix un projecte de totalitat que es relaciona íntimament amb fenòmens com el de la *disneyficació*, és a dir, la creació d'aparences i experiències estandarditzades a les ciutats (Zukin, 1991) i la tematització, paisatges ateritorials (Muñoz, 2003) amb un fort component immobiliari, aquest últim particularment rellevant en les ciutats turístiques mediterrànies.

Dinàmiques a la Mediterrània

Així, per al primer cas podríem citar els exemples de Venècia o Dubrovnik, ciutats que han acabat per convertir-se en autèntics parcs d'atraccions expulsant, amb això, a gran part de la seva població originària. El cas de Venècia és paradigmàtic, la ciutat ha perdut en els últims setanta anys més de 100.000 habitants, a causa, principalment, d'un teixit productiu que s'ha especialitzat en satisfer les necessitats dels turistes i a uns edificis que estan sent adquirits per empreses i particulars amb finalitats exclusivament mercantils, adaptant-los a nous usos vinculats amb els visitants (Mancuso, 2009). Per la seva banda, la tematització de gran part de l'àrea turística de la mediterrània ha ocasionat uns paisatges certament homogenis, absents de tota singularitat basats, d'una banda, en la mitificació iconogràfica del que s'ha entès i projectat, per innegables interessos, com l'autèntic *sabor mediterrani*; en una

GENTRIFICACIÓ,
TURISTIFICACIÓ I
CLASSES SOCIALS
A LES CIUTATS DE
LA MEDITERRÀNIA

José Mansilla

conversió de l'espai per a les vacances, amb profusió de promocions immobiliàries idèntiques i conformades per unitats individuals constituïdes per l'habitatge, jardí i piscina; i, finalment, en una idea de vila o poble típic i certament aïllat que fa necessària la presència de grans infraestructures de transport i la utilització, gairebé ineludible, del transport privat (Muñoz, op. cit.). Un exemple clar d'aquest tipus de pràctiques seria el conjunt d'urbanitzacions que poblen les Illes Balears, part de Catalunya i el Llevant espanyol; casos que evidencien que aquestes dinàmiques no són exclusives de l'esfera urbana sinó, com ha assenyalat, entre d'altres, el sociòleg Antonio Aledo (2016), que també apareixen en entorns rurals ocasionant canvis productius, paisatgístics, socials i mediambientals.

No hem d'oblidar, tampoc, la incidència particular que aquest tipus de dinàmiques té a la ribera sud del Mediterrani. Economies com la marroquina, la tunisiana o l'egípcia, per citar tres de les més importants i significatives, mantenen una estreta dependència en el sector turístic. No obstant això, els seus nivells de participació i qualitat democràtica són, si més no, discutibles, fet que es manifesta, entre altres qüestions, en la freqüent repressió violenta de conflictes ocasionats pel desenvolupament de projectes turístics (Al-Youm, 2019)¹⁴. A tall d'exemple, les institucions acadèmiques egípcies vinculades al turisme semblarien haver-se dedicat més a avaluar, analitzar i enfrontar l'impacte negatiu que aquest tipus de moviments té en l'economia del país, que a determinar les seves causes estructurals. Exemple d'això és la investigació duta a terme pel professor de la Facultat de Turisme i Hotels de la Universitat de Alexandria Mohamed Ahmed Nassar (2012) que, en un article escrit arran de la sacsejada ocasionada per la Primavera Àrab, va prescriure un seguit de recomanacions per reduir els costos que la inestabilitat política i social poguessin ocasionar en els ingressos generats per aquest sector productiu. Entre aquestes era possible trobar la necessitat de l'establiment d'un grup de treball permanent per a la gestió de les crisis turístiques; l'enfortiment de la relació amb aquells funcionaris encarregats de fer complir la llei; la redacció d'un pla concret per a la gestió de la crisi generada per la Primavera Àrab i l'elaboració d'una guia per a la gestió de futures crisis.

Finalment, i no per això menys important, el fenomen dels lloguers de curta durada que ho inunda tot. Després de la popularització de plataformes com Airbnb o Homway, la mal anomenada economia col·laborativa ha aconseguit presentar-se davant l'opinió pública com a un autèntic salvavides per a temps de crisi. La idea descansa en el fet que la malmesa situació de moltes economies domèstiques, i davant el retraïment d'un sector públic que ha abandonat el seu tradicional paper de garant de serveis públics i béns de consum col·lectiu, pot mantenir-se gràcies a compartir aquells inputs de la seva propietat que no estan sent utilitzats. No obstant això, les dades manifesten que, després d'aquesta cortina benefactora, es troba la possibilitat de capitalitzar enormes diferencials de renda. Això ha portat, com no podia ser d'altra manera, a

14 Durant el mes de maig de 2019, la ciutat de Luxor va veure com el seu Governador local enviava a la policia per eliminar part d'un assentament que se situava sobre la carretera de Kebash, la qual uneix els Temples de Luxor i Karnak. Malgrat que els mitjans de comunicació no van recollir l'actuació de les forces de l'ordre, a la xarxa social Twitter, diversos comptes van mostrar la seva actuació. Per a més informació veure <https://bit.ly/2HSRuA3> y <https://bit.ly/316E8rq>

GENTRIFICACIÓ,
TURISTIFICACIÓ I
CLASSES SOCIALS
A LES CIUTATS DE
LA MEDITERRÀNIA

José Mansilla

una enorme concentració en la gestió d'amplis parcs d'habitatge transformats en apartaments turístics. Així, tal com mostra l'estudi publicat per Arias-Sans i Quagliari (2016) per al cas de Barcelona i l'any 2014, al voltant del 55% dels apartaments oferts al portal Airbnb eren oferts per perfils que gestionaven més d'un allotjament, fet que desmuntava l'argumentació principal d'aquesta companyia basada en una suposada ajuda a famílies en dificultats. A més, la majoria d'aquesta oferta se centrava en el Districte de Ciutat Vella, el qual, al seu torn, és l'àrea de la ciutat avui hi ha una major demanda d'habitatge protegit i, per tant, amb més riscos de desplaçament socioespacial.

Les ciutats han passat a convertir-se
en elements claus per els processos
d'acumulació i circulació del capital.

En resum, la relació entre gentrificació i turisme descansa, primordialment, en el nou paper atorgat a les ciutats sota el capitalisme neoliberal. De ser considerades l'espai per excel·lència per a la reproducció social, han passat a convertir-se en elements claus per als processos d'acumulació i circulació del capital. El turisme i la gentrificació, d'aquesta manera, apareixen com dues cares d'una mateixa moneda: un fenomen i un altre no poden considerar-se per separat en la mesura que els espais turísticats han hagut de patir amb anterioritat els necessaris processos d'higienització i desconflictivització, en gran quantitat de ocasions, generats per dinàmiques gentrificadores, necessaris per al seu consum. Aquestes àrees específiques de les ciutats acaben per generar fenòmens de *disneyficació* i tematització, fent que el que més s'assembla al centre d'una ciutat qualsevol de la Mediterrània, sigui una altra ciutat qualsevol de la Mediterrània, i on les més perjudicades, desplaçades i culturalment empobrides, serien les seves classes populars.

DECREIXEMENT TURÍSTIC

Asunción Blanco-Romero
Universitat Autònoma de Barcelona

Segons Serge Latouche el decreixement és una necessitat, no un principi, un ideal, ni l'objectiu únic d'una societat del post-desenvolupament.

La reflexió al voltant del decreixement i els seus diversos enfocaments no són un camp nou, ni un concepte poc treballat, encara que es vulgui plantejar així per sectors reticents a la seva posada en pràctica. Ja a inicis dels anys 2000, Serge Latouche divulgava les seves aportacions sobre la teoria del decreixement definint-lo com a “una necessitat, no un principi, un ideal, ni l'objectiu únic d'una societat del post-desenvolupament...” (Latouche, 2003: 3-4), i que va plasmar l'any 2006 en la seva obra *Le Pari de la décroissance*. La seva tesi arrelava en la idea d'aconseguir el progrés, la prosperitat i el desenvolupament social sense els inconvenients del pretès creixement infinit. Gràcies a una reflexió “serena” sobre el concepte (Latouche, 2007) pretenia desentranyar les contradiccions dels processos d'acumulació il·limitada capitalista definint precisament el que no és el decreixement.

D'aquesta manera, sortia al pas de les suposades crítiques i confusions al respecte, argumentant que el decreixement no significa condemnar a la pobresa als països empobrits, ni creixement zero, ni un retorn al passat, ni a un ordre comunitari patriarcal incompatible amb la democràcia. La seva proposta de revolució cultural es basava en el cercle virtuos de les 8 R: 1) revaluar substituint l'individualisme, el consumisme i la competència per la col·lectivitat, la senzillesa i la cooperació; 2) reconceptualitzar la riquesa i la pobresa deixant de definir-les únicament en termes monetaris i considerant el progrés a partir de la millora d'aspectes qualitius; 3) reestructurar l'aparell productiu i les relacions socials en funció d'una nova escala de valors per fer front a la crisi ecològica; 4) redistribuir la riquesa i l'accés al patrimoni natural entre el Nord i el Sud, entre classes socials i entre les diferents generacions; 5) relocalitzar l'economia i descentralitzar la presa de decisions; 6) reduir el nostre impacte en la biosfera a través d'un canvi en la producció i el consum; 7) reutilitzar i 8) reciclar per aconseguir allargar el cicle de vida dels productes (Latouche, 2007).

Com sosté l'eco-marxista John Bellamy Foster (2011), el decreixement dins el sistema econòmic capitalista és un “teorema impossible”, atès que requereix d'un creixement continuat per a la seva supervivència. Contràriament, la clau rau en desafiar els principis fonamentals d'aquesta economia capitalista i apostar per sistemes alternatius al vigent, una economia més local, tradicional i cooperativa, fora dels principis bàsics productivistes i generant un repte provocador, “l'abundància frugal”, la possibilitat de “prosperitat sense creixement”. Aquest suposat oxímoron planteja la prosperitat centrada en superar el productivisme i el consumisme típics del sistema econòmic imperant (on el sobreconsum d'uns pocs provoca l'escassetat de molts altres),

DECREIXEMENT
TURÍSTIC

A. Blanco-Romero

desenvolupant la noció de “dimensionament de drets i la creació d’una economia d’estat estable”. Trobem aleshores un decreixement “desitjat”, a través d’una austeritat decidida voluntàriament per millorar el benestar davant l’hiperconsumisme, l’acumulació del capital, el malbaratament i la fe cega en les solucions tecnològiques (“tecnolatria”); lluny de l’actual decreixement “forçat” que imposa l’austeritat de les crisis cícliques capitalistes. El decreixement “voluntari” proposa així un enfocament global abordant tant la crisi ecològica com la desigualtat social. Per aconseguir-ho planteja penalitzar el consumisme, el malbaratament, els usos sumptuaris i la segregació per raó de classe social, com succeeix amb la gentrificació. A semblança de la lluita contra el canvi climàtic, proposa la contracció i la convergència del consum de recursos naturals, en nom d’una major equitat social.

En aquest sentit, seguint els postulats de Foster, la importància de la indústria turística per al decreixement té una innegable dimensió addicional. Una de les indústries més grans del món, es presenta com a una de les vies d’acumulació de capital més potent i, per tant, un dels principals mecanismes de manteniment de l’expansió i de la reproducció ampliada del sistema capitalista.

Turisme a la Mediterrània, un desenvolupament desigual

Al llarg de la història del turisme, la regió mediterrània ha estat el centre neuràlgic del seu desenvolupament i expansió. Des de la seva consideració per part dels mercats emissors centreeuropeus com una de les principals perifèries del plaer (Turner i Ash, 1991), les seves destinacions s’han anat ampliant al llarg de tots els països que compten amb una façana litoral d’aigües temperades o tropicals, amb estructures sociopolítiques més fàcilment supeditables als interessos del capital. Aquest desenvolupament turístic i econòmic es basa en la manca d’homogeneïtat i equilibri socioterritorial.

Així, a nivell socioeconòmic, l’activitat turística és un fenomen gairebé exclusiu de la classe consumidora mundial, principalment dels països del Nord (Meana, 2016), que exclou més de tres quartes parts de la població mundial (Gardner et al., 2004). D’altra banda, a nivell territorial, ja des dels seus inicis el desenvolupament turístic ha mostrat elements greus de polarització, que es mantenen en l’actualitat, malgrat els seus moments d’expansió (OMT, 2018). Així, trobem països i enclavaments concrets de zones litorals de la Mediterrània nord, denominats “destinacions madures”, amb greus símptomes de saturació turística (Mediterrani espanyol, francès, italià o grec); enfront de llocs de la mediterrània sud, eters “destinacions emergents” (com el litoral tunisià, marroquí, però també a Algèria, Líbia, Síria, el Líban o fins i tot el consolidat litoral d’Egipte) en els que tot i les inversions realitzades en el sector turístic (principalment de fons d’inversió estrangera) no han aconseguit un desenvolupament equilibrat, ni consolidar el que des del model capitalista neoliberal seria una destinació turística competitiva.

DECREIXEMENT
TURÍSTIC

A. Blanco-Romero

Les dues riberes de la conca mediterrània són una bona mostra de la desigualtat entre territoris molt propers, en profit també del turisme. El Nord, no només geogràfic, sinó també en termes de classes socials, acumula, malbarata i es satura; com succeeix en ciutats com Venècia, Barcelona o Palma, assaltades per la funció turística i agrupades en la Xarxa SET de Ciutats i Regions del Sud d'Europa davant la turistització (Pardo, 2018), des de les que es planteja el decreixement turístic per part de moviments socials i institucions públiques. En canvi, el Sud geogràfic, ja sigui de la ribera meridional o de l'Espanya buidada, i social, en termes de les classes socials empobrides, se situa a l'altre extrem del desenvolupament geogràfic desigual, que ha de poder créixer per convergir millorant així les seves condicions de vida i prosperitat sostenible.

Aquest desenvolupament desigual dins d'un sector en ascens com el turístic ha suposat també reaccions desiguals, tant a nivell social com institucional, entre les quals ha sorgit la discussió d'un necessari decreixement turístic per a aquelles zones on la saturació turística, *overtourism*, és una realitat palpable amb greus conseqüències. La magnitud del malestar en aquestes regions de la Mediterrània nord és tal que ha captat l'atenció d'alguns actors poderosos de la indústria, inclosos l'Organització Mundial del Turisme de les Nacions Unides (amb seu informe *Overtourism? Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions*, 2018b) i el Consell Mundial de Viatges i Turisme (McKinsey i Company, 2017), tot i que la seva postura mostra una marcada ambivalència. Així, els lobbies pro-turístics culpen les poblacions residents descontentes del fenomen turístic de turismefòbia (Blanc-Romero et al., 2018), a la vegada que reconeixen la possibilitat que algunes destinacions experimentin el que anomenen "un excés de turisme" o el conegut "morir d'èxit". Malgrat tot, l'OMT continua defensant que "el creixement no és l'enemic, la qüestió rau en com ho gestionem". Han estat els moviments socials en la seva crítica de les conseqüències negatives del desenvolupament turístic els que han començat a utilitzar explícitament la idea del decreixement turístic i connectar, de manera sistematitzada, la discussió més global del decreixement (Kallis, 2011; Kallis i March, 2015) amb el turisme.

La contribució del turisme a l'expansió i al sosteniment del capitalisme excedeix les seves pròpies dimensions.

L'enorme vinculació del turisme amb moltes altres indústries auxiliars, activitats i processos que intervenen, i la seva repercussió a través de l'elogiat, però pervers, efecte multiplicador, fa que la seva contribució a l'expansió i al sosteniment del capitalisme excedeixi les seves pròpies dimensions, conformant una xarxa amb

fil·ls que s'estenen per tot el món en infinitat de formes. El caràcter extractivista de l'activitat turística (Garcés, 2018), així com la seva necessària "creació destructiva" com a base dels cicles d'acumulació per desposseïció (Harvey, 2006) i generació de valor, a través de processos autodestructius i de formes de violència estructural (Büscher, B. i Fletcher, R, 2017), posen necessàriament a la indústria turística al centre del debat del decreixement. Així, si l'objectiu és perseguir el decreixement a escala global, cal plantejar també una profunda transformació del turisme. Una forma diferent de turisme que s'allunyi de l'imperatiu del creixement, com a part d'una nova pràctica "postcapitalista", amb potencial per transformar dràsticament aquesta mateixa xarxa

DECREIXEMENT
TURÍSTIC

A. Blanco-Romero

global. Però, com ja s'ha assenyalat en diverses ocasions, el decreixement turístic és un teorema possible? (Fletcher, et al., 2018).

Els moviments socials que denuncien la saturació turística consideren completament viable la proposta. Així, si el decreixement turístic es fonamenta en el diagnòstic real de congestió i intensificació del metabolisme socioeconòmic (els fluxos de materials i energia consumits) i la seva petjada ecològica (translació a la capacitat biofísica del territori), aspectes com la reducció del nombre de turistes, les distàncies de viatge i la seva freqüència, el seu consum de recursos naturals, la seva contribució a la desigualtat i a la segregació social, han de ser elements prioritaris d'actuació. A nivell local, es planteja com a imprescindible perseguir l'augment del retorn social del turisme, reduir la inversió de pressupost públic en l'activitat turística, utilitzar la fiscalitat al turisme per contenir-ho, evitar algunes formes de subvenció encoberta de les que gaudeix el turisme, utilitzar la regulació urbanística per al decreixement o modificar els models de gestió dels territoris turístics són elements que estan en mans de les administracions de les diferents destinacions mediterrànies. A nivell global, el decreixement turístic es planteja per aturar la desenvolupament geogràfic desigual, reduint el consum per l'extrem de l'acumulació de riquesa, luxe i malbaratament. Orientant tant a combatre la desposseïció de la població local dels seus espais quotidians i l'accés a l'habitatge, com a mitigar el canvi climàtic, l'esgotament dels recursos fòssils, la pèrdua de biodiversitat o la superació dels llindars de resiliència biofísica.

Desturistització post-capitalista

La defensa del decreixement turístic no és la destrucció del turisme o el antiturisme. Es tracta de buscar fórmules de desturistització en les que l'activitat lúdica i d'oci s'organitzi i es practiqui de forma i a una escala diferent, que maximitzi els beneficis per a les comunitats locals i els ecosistemes. Com assenyalàvem diversos autors l'any 2018 (Fletcher et al., 2018), ja aleshores existia una gran varietat d'iniciatives en desenvolupament i amb gran potencial, com el turisme lent (*slow tourism*), la promoció

El decreixement turístic no és la destrucció del turisme, sinó la cerca d'una activitat lúdica que s'organitzi i es practiqui de forma i a una escala diferent.

de les vacances a casa, fins a esforços per una infraestructura turística "ecològica", implicant al transport aeri i la producció d'electricitat. Per la seva banda, la contenció del creixement, que no el decreixement, ha estat parcialment assumida per algunes institucions públiques, mitjançant polítiques de regulació de la capacitat dels allotjaments turístics, amb la implantació de moratòries de creixement i plans d'ordenació; taxes i impostos especials a l'allotjament o al desplaçament de turistes, per exemple en funció de les distàncies de vol; limitació de la capacitat de

les infraestructures de transport (aeroports, ports, autopistes, túnels, ponts,...) o equipaments (com ara camps de golf, pistes d'esquí o ports esportius). Aquestes mesures de limitació de l'accés impliquen l'encariment de l'oferta que es fa més elitista; de tal manera que es corre el risc d'utilitzar el decreixement en favor de la

DECREIXEMENT
TURÍSTIC

A. Blanco-Romero

població amb més recursos. Cal evitar l'exclusió de les classes socials més humils i la segregació en funció de la capacitat de despesa, gravant fiscalment l'excés, l'acumulació i el malbaratament de recursos (Blázquez, 2016). En definitiva, la qüestió de com es podria combinar i desenvolupar una proposta coherent de desturistització postcapitalista, aplicada a la saturació i al malbaratament, just acaba de introduir-se en el debat públic.

Tunez_Beth Kanter. Bajo licencia CC.

SEGURETAT, TERRORISME I TURISME A LA MEDITERRÀNIA

Fernando Almeida
Universidad de Málaga

La Mediterrània és una regió que alberga nombrosos conflictes d'arrel política, econòmica i religiosa. Al voltant d'aquest mar es localitzen algunes de les confrontacions mundials més agudes (conflicte palestí-israelià), que expliquen la presència militar de les grans potències mundials, fet que justifica que totes les potències militars tinguin presència a la Mediterrània. Els Estats Units d'Amèrica tenen 19 bases militars a la Mediterrània (Espanya, Grècia, Itàlia, Turquia, Israel, Síria, Tunísia i Egipte), el que mostra la importància de la regió (Base Structure Report, 2015). La resta de potències militars també disposen de bases a la Mediterrània: Regne Unit (3, Xipre i Gibraltar), França (1 al Líban), Grècia (Xipre), Turquia (Xipre), Rússia (Síria) i la Xina (França). La profusió de disputes i les connexions estratègiques amb l'Atlàntic, Mar Negre i Mar Roig expliquen l'interès de les potències militars per aquest mar.

D'altra banda, el fort desequilibri econòmic entre la ribera nord i sud i els problemes socials i polítics derivats de les migracions és una altra de les variables que ocupa l'agenda política de bona part dels governs de la Mediterrània. Els més de dos milions d'immigrants que han arribat a Europa ha suposat un desafiament per a aquest envellit continent, donant lloc en algunes ocasions a respostes xenofòbiques i demagògiques (D'Angelo, 2018). La Mediterrània continua entenent-se com a espai de frontera econòmica, política i religiosa, entre països i continents el que intensifica els antagonismes.

De tots aquests problemes, el terrorisme és un dels que més ha accentuat aquests conflictes i que ha servit es per incrementar les solucions basades en la seguretat. Així mateix, el terrorisme és un dels factors de desestabilització que més ha afectat al turisme.

Durant bona part del segle XIX i XX, a la regió va predominar un terrorisme de caràcter més polític, recolzat en diverses ideologies i objectius (Laqueur, 2003). Des de l'últim terç del segle XX i tot el segle XXI, la relació dels grups terroristes amb els mitjans de comunicació ha esdevingut cada vegada més estreta. Aquesta situació ha estat especialment rellevant als països occidentals en els quals els grups mediàtics tenen un paper fonamental en les societats democràtiques (Veres, 2004). En aquests països, el terrorisme de tall ideològic-polític va decaure de forma clara a partir de la caiguda del Mur de Berlín, sent substituït per un terrorisme de base religiosa, almenys des del punt de vista dels mitjans. A aquesta situació va contribuir especialment els atemptats de

SEGURETAT,
TERRORISME I
TURISME A LA
MEDITERRÀNIA

Fernando Almeida

l'11 de setembre de 2001 als Estats Units, el gran centre dels mitjans de comunicació a escala global (Calduch, 2001; Bossong, 2012). En el cas dels països musulmans de la ribera sud i est, el buit polític provocat pel fracàs de la primavera àrab després de 2010, sembla que hagi estat cobert per l'activitat terrorista en molts d'aquests països de la conca del Mediterrani. Aquest fet s'observa en la intensificació de l'activitat terrorista a partir del 2010 (Gràfic 2).

Les corrents religioses més conservadores de l'Islam entenen que la solució als problemes que pateixen diversos països musulmans és una interpretació més rigorosa de la religió. A més, aquests corrents identifiquen els països occidentals com una de les causes dels mals que afligeixen als països musulmans. Els grups terroristes islàmics tenen com a objectiu combatre els enemics de l'islam, i amb això als països occidentals. Els grups religiosos integristes pretenen enderrocar tot govern que no sigui afí a les seves creences, i això inclou als propis governs locals que no tinguin com a objectiu declarar un estat islàmic. El terrorisme afecta principalment els països islàmics, així des del 2000 al 2017, més del 85% dels atemptats perpetrats per organitzacions terroristes islamistes van tenir lloc en països amb una població majoritàriament musulmana (Global Terrorism Database, 2018).

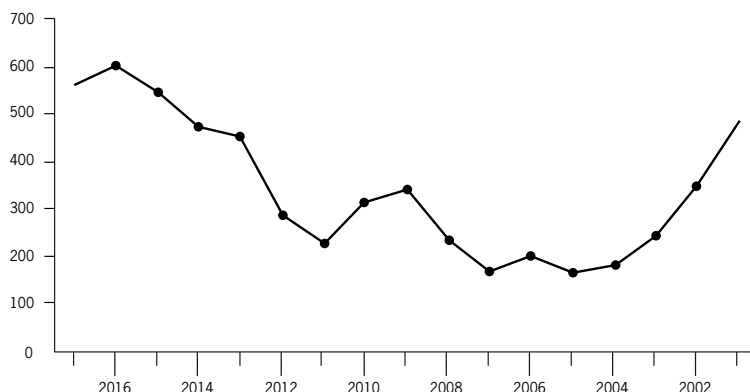
La conca de la Mediterrània és una de les principals regions turístiques del món. L'activitat turística no ha parat d'augmentar en aquesta zona des de l'inici del turisme de masses en la dècada dels 50 del segle passat. Un dels requisits indispensables de la indústria turística és el control de la seguretat per generar un espai d'absoluta tranquil·litat en la destinació turística. Això succeeix així perquè els turistes i els operadors turístics són extraordinàriament sensibles a qualsevol aspecte relacionat amb la seguretat. Així doncs, en el cas de la Mediterrània coincideixen en l'espai, una gran demanda turística juntament amb un nombre considerable d'incidents que afecten la seguretat de l'activitat turística. És per això que la protecció i la limitació del risc tinguin una especial importància en la gestió turística a la Mediterrània. Probablement, per a l'agenda de seguretat a la Mediterrània, l'activitat terrorista contra els interessos turístics és el principal element de preocupació, donat que aquests incidents contra el turisme han estat nombrosos en alguns països de la Mediterrània, especialment a Egipte, Turquia i Tunísia, afectant negativament la seva activitat econòmica.

Un dels requisits indispensables de la indústria turística és el control de la seguretat per generar un espai d'absoluta tranquil·litat en la destinació turística.

SEGURETAT,
TERRORISME I
TURISME A LA
MEDITERRÀNIA

Fernando Almeida

Gràfic 1. Incidents relacionats amb el terrorisme a Europa Occidental.

Font: Global Terrorism Database, 2018

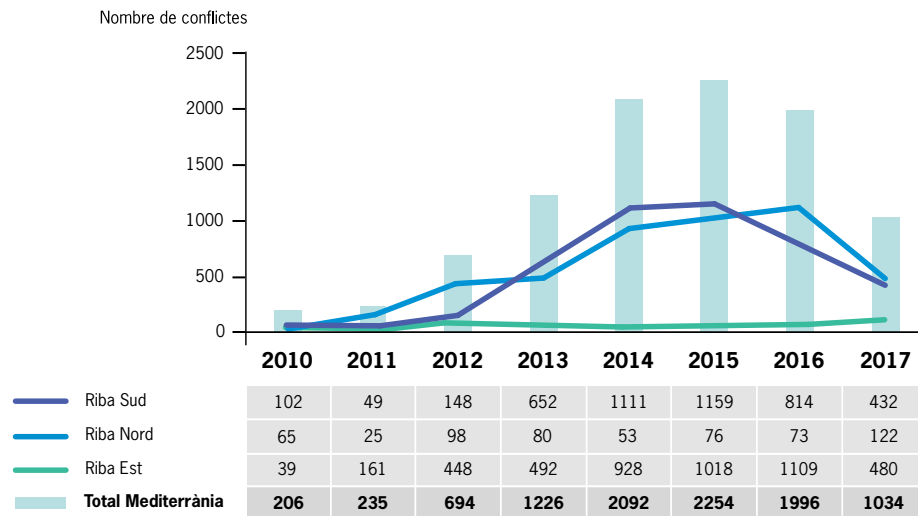
Tot i que la percepció de l'opinió pública a Europa Occidental és que els atemptats terroristes contra turistes i activitats turístiques són nombrosos, la informació disponible mostra que tant a Europa com a la Mediterrània només suposen una petita proporció del total dels incidents, un 0,16 % entre 2010 i 2017 (Global Terrorism Database, 2018). En el context internacional, entre 1990 i 2017 es van produir 378 atemptats amb un objectiu clarament turístic, que es van localitzar fonamentalment en països turístics. Europa va patir el 15,9% dels atemptats d'aquest tipus, mentre que als països de la Mediterrània es van localitzar el 38,6% (Global Terrorism Database, 2018). Els països que més atemptats amb fins turístics han registrat entre 1990 i 2017 són per aquest ordre: Egipte, Iemen, Índia, Turquia, i entre els països europeus destaquen, Espanya, França i Itàlia. Els dos països de la Mediterrània que han patit més èxits contra turistes entre 1990 i 2017 són Egipte (31) i Turquia (24). Els atemptats amb més víctimes en el sector turístic s'han produït a Egipte, sent especialment significatiu l'explosió de l'avió rus en 2015 que va deixar 224 persones mortes. La reiteració d'atemptats terroristes en els últims anys a Egipte, Turquia, Tunísia i França ha afectat el sector turístic. Entre els països europeus amb major nombre d'incidents es troben Espanya (16), Grècia (14) i França (12). Només en el cas de França, la profusió d'atemptats a 2015 (Diari Charlie Hebdo, Sala Bataclan i Bar la Belle Epoque), s'ha produït una reducció del flux turístic en aquest país (Gràfic 3).

A la conca de la Mediterrània es van produir entre 2010 i 2017 un total de 9.737 incidents relacionats amb el terrorisme, la majoria dels quals es van localitzar en els països que pateixen una greu inestabilitat interna o guerres com són els casos de Líbia (22,9%), Síria (21,1%) i Egipte (19,5%). Altres països que registren un nombre considerable de èxits connectats amb el terrorisme són Turquia (15,8%), Israel (6,2%) Líban (4,8%) i Grècia (2,7%) (Global Terrorism Database, 2010 -2017).

SEGURETAT,
TERRORISME I
TURISME A LA
MEDITERRÀNIA

Fernando Almeida

Gràfic 2. Incidents relacionats amb el terrorisme a la conca de la Mediterrània.

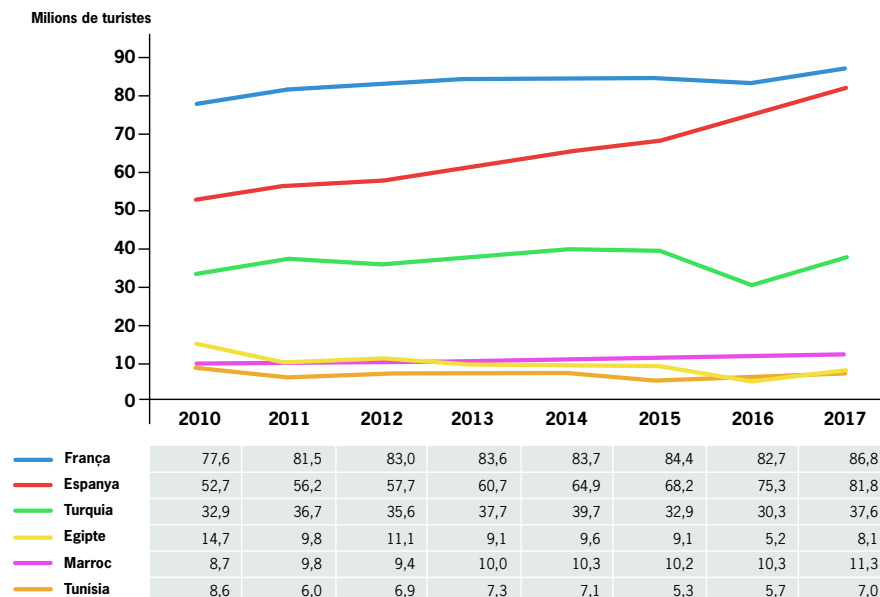
Font: Global Terrorism Database, 2018

Egipte és el país que més ha patit atacs a zones turístiques, el que ha provocat una notable reducció de fluxos de turistes internacionals (Gràfic 3). Aquest país és un dels que més pèrdues econòmiques ha patit arran dels atemptats terroristes (La Vanguardia, 2014). La Primavera Àrab va suposar una reducció dels visitants (2011), però el descens s'ha intensificat entre 2015 i 2016 a causa dels atemptats terroristes (El Cairo, 08/01/2016) i la manca de seguretat aèria, causada pels dos atacs terroristes i un intent de segrest en un vol d'EgyptAir (Alamillos, 2016). Rússia i Regne Unit van prohibir fins i tot tota connexió aèria amb la destinació (Europa Press, 2016). La inestabilitat política s'ha unit als atemptats terroristes el que s'ha produït un fort descens dels ingressos per turisme i del seu pes en el PIB (es va passar d'un 11,3% abans de les revoltes i actes terroristes a un 3,5 %) (OMT, 2010-2017). Egipte, el que va ser el 2010 el principal receptor de turisme a l'Àfrica, va rebre en 2016 menys turistes que Tunísia.

Un altre exemple és Tunísia, considerat el país impulsor de la Primavera Àrab i defensor de la via democràtica. El terrorisme pretén desmuntar la seva evolució democratitzadora, i ha utilitzat els atemptats com a eina política i econòmica. Per això, Tunísia ha estat víctima de greus atemptats que han aconseguit danyar greument la imatge turística i l'economia del país. El 18 de març de 2015 va produir un atemptat al Museu Nacional del Bardo, a la ciutat de Tunis, que va causar 24 morts i va afectar 19 turistes. A començament de l'estiu, el 26 de juny de 2015, va tenir lloc un atemptat, en un hotel costaner a Susa (davant de l'hotel Riu Imperial Marhaba), on van morir 39 persones. Com es pot observar en el gràfic 3, la Primavera Àrab a l'any 2010 va suposar un seriós descens en la recepció turística de Tunísia, que els atemptats de 2015 van aconseguir agreujar la situació. A l'escassa diversificació de l'economia de Tunísia, basada en l'activitat turística, s'hi afegeix la inestabilitat política que compromet clarament la millora de l'economia del país. Gairebé el 50% dels ingressos del país procedeixen del turisme internacional. Els mals resultats econòmics han provocat el tancament de multitud

d'empreses turístiques com restaurants, comerços i hotels. Els turistes que segueixen visitant el país s'allotgen en règim de tot inclòs en resorts, buscant una major seguretat, el que genera un reduït impacte econòmic fora dels complexos turístics.

Gràfic 3. Evolució del turisme internacional en algunes destinacions de la Mediterrània.

Font: OMT, 2010-2017

Turquia no es va veure afectada per la Primavera Àrab pel que fa a la recepció turística. L'arribada de turistes ha crescut durant els darrers anys, però els atemptats terroristes de 2016, la inestabilitat política interna (intent de cop d'estat al juliol de 2016) i la proximitat de la guerra de Síria, han afectat molt negativament l'activitat turística (gràfic 3). És el país de la Mediterrània que més turisme va perdre en termes absoluts l'any 2016, gairebé 9 milions de turistes, encara que s'ha produït una notable recuperació el 2017. Durant 2016 es van produir tres atemptats terroristes: Istanbul (12 de gener de 2016 i 28 de juny de 2016) i Ankara (13 de març de 2016). Aquests van tenir lloc en dues zones simbòliques i estratègiques pel turisme, un d'ells prop de la transitada Mesquita Blava i l'altre a l'aeroport internacional d'Atatürk. Van afectar a turistes de 13 nacionalitats diferents (51 civils morts i 260 ferits). A la seva capital, Ankara, van morir 37 persones i 122 van resultar ferides a causa de l'explosió d'un cotxe bomba. La situació d'inestabilitat política d'anys anteriors va culminar en un molt difós cop d'Estat que va ocasionar 241 morts i 2000 ferits (juliol 2016).

En el cas de França, els atacs terroristes han afectat la principal potència turística en recepció de turisme internacional. Especialment greus van ser els atemptats produïts els anys 2015 i 2016. A inicis de 2015 es va produir l'atac contra el diari Charlie Hebdo que va deixar 20 morts, sent un clar avís a les possibles crítiques de la premsa i, al novembre del mateix any, es van produir 7 atemptats a la mateixa nit que van deixar més de 140 morts, sent el més greu el de la sala de festes Bataclan. L'any

SEGURETAT,
TERRORISME I
TURISME A LA
MEDITERRÀNIA

Fernando Almeida

següent es va produir un atemptat directament contra l'activitat turística en un passeig marítim de la ciutat de Nimes, que va deixar 186 morts i 303 ferits. Aquests tres atemptats al costat d'un gran nombre d'incidents relacionats amb el terrorisme (129 entre 2015-2017) (Global Terrorism Databse, 2018), van provocar el descens de la demanda turística a 2016, aproximadament, en uns dos milions (Gràfic 3).

Els conflictes en països no europeus es presenten dins d'un context de constant inestabilitat política.

Si bé el turisme ha actuat amb gran intensitat en els països de la ribera sud i est de la Mediterrània, no existeix un tractament neutral de les notícies relacionades amb el terrorisme. Davant esdeveniments similars, els mitjans de comunicació seleccionen les notícies d'acord amb els seus objectius. El diferent tractament de les notícies per part dels mitjans de comunicació obeeix a les estratègies de comunicació identificats per Chomsky (2010) o Ribas (2002), com ara la proximitat geogràfica o cultural, compartir interessos econòmics o polítics, pertànyer al grup dels països desenvolupats i tenir la seu d'empreses d'informació, etc. Els conflictes en països no europeus es presenten dins d'un context de constant inestabilitat política, i en molts casos aquests països queden englobats sota el qualificatiu d'"estat fallit", mentre a Europa són fets puntuals que "generen que la societat tregui la millor expressió d'ella mateixa", mitjançant la demostració de proves de solidaritat i mostres d'activitats de la vida quotidiana. Els atemptats a la ribera nord mostren imatges que reforcen els sistemes polítics, mentre que al sud i l'est es mostra la situació de descomposició dels governs.

“SEGURETAT TURÍSTICA”: INTERROGANTS SOBRE LA PRÀCTICA SECURITÀRIA

Sarah Bleclake

Universidad de Lancaster

L'any 2015 Nacions Unides va publicar *Transformant nostre Món: l'Agenda 2030 per al Desenvolupament Sostenible*, on va proposar disset objectius per a un desenvolupament sostenible mundial. La visió de desenvolupament sostenible presentada a l'Agenda 2030 imagina un món on no només són sostenibles les pràctiques econòmiques i mediambientals, sinó també on la riquesa es comparteix i es posa fi a la pobresa i la fam; un món d'igualtat, sense por o violència; i on hi ha protecció per als més vulnerables. Aquest món, segons l'Agenda 2030, seria globalment sostenible (United Nations, 2015). El turisme cobra un paper fonamental en l'Agenda 2030. De fet, l'Organització Mundial de Turisme (OMT) afirma que el turisme sostenible pot contribuir a cadascun dels disset objectius (UNWTO, 2017; UNWTO 2018). Poc després, les Nacions Unides van anomenar el 2017 com a l'Any Internacional de Turisme Sostenible per al Desenvolupament. Nacions Unides defineix turisme sostenible com aquell que “té en consideració el seu impacte econòmic, social i mediambiental, tant en l'actualitat com en el futur, atenent a les necessitats dels clients, la indústria, l'entorn i les comunitats receptores” (UNEP i UNWTO, 2005: 12).

Moltes organitzacions globals argumenten que el turisme sostenible és un mitjà per crear desenvolupament humà, seguretat i pau mundial (Crotti i Misrahi, 2017; UNWTO, 2018; WTTC, 2016). Argumenten que necessitem el turisme per garantir la possibilitat de crear un millor món. Al mateix temps, són nombrosos els acadèmics que afirmen que les inseguretats poden reduir el flux de turistes i, d'aquesta manera, afectar el turisme (Hall, Timothy i Duval, 2003; Mansfeld i Pizam, 2006; Pizam i Mansfeld, 1996; Tarlow, 2014). En aquesta argumentació apareix la importància de la “seguretat turística”, o la pràctica de donar seguretat als turistes per poder sostenir el turisme. Habitualment organitzacions globals i investigadors presenten la seguretat turística com a una pràctica fonamental per fer sostenible el turisme i una pràctica “win-win” en seguretat humana¹⁵. Per exemple, l'OMT suggereix que fent un món segur pels turistes es produirà un món més ric i més segur per a totes les persones (UNWTO, 2018). Però realment és així? En el present text argument de construir un món segur per als turistes no és el miso de construir un món segur per a tots i totes. En comptes d'això, el desenvolupament turístic s'està reproduint desigualtats i generant noves inseguretats humanes.

15 Un article més llarg sobre aquest tema està en preparació (Becklake, in preparation).

“SEGURETAT
TURÍSTICA”:
INTERROGANTS
SOBRE LA
PRÀCTICA
SECURITÀRIA

Sarah Bleclake

Com apareix la seguretat turística com a pràctica cada cop més important?

El turisme s’ha convertit en un objecte de seguretat valuós i vulnerable. El valor econòmic del turisme és cada vegada més evident (Crotti i Misrahi, 2017; UNWTO, 2018). No obstant això, el turisme també s’ha tornat polític, cultural, social i personalment valuós (Urry i Larsen, 2011; Sheller i Urry, 2004). I com el valor del turisme generalment no es qüestiona, cada vegada es plantegen més preocupacions sobre les “amenaces turístiques”, o les que poden definir-se com qualsevol cosa amb el poder d’amençar el flux de turistes. No hi ha turisme sense turistes i els turistes tendeixen a evitar el risc (ABTA, 2016; Bianchi, 2007). Com moltes investigacions han evidenciat, qualsevol cosa, des riscos imaginaris fins a terrorisme, violència, crim, assetjament, desastres, epidèmies, disturbis civils, etc., pot reduir o traslladar els fluxos de turistes (Brunt, Mawby i Hambly, 2000; Carter, 1998; Hall, Timothy i Duval, 2004; Hall et al., 2003; Lepp i Gibson, 2003; Mansfeld i Pizam, 2006; Pizam i Mansfeld, 2006; Ryan, 2012; Santana, 2005; Sönmez i Graefe, 1998; Sönmez, 1998; Tarlow, 2009, 2014). Davant totes aquestes amenaces potencials assetjant, el món busca cada cop més com protegir el turisme. Però com va sorgir tot això? Com és que el turisme es va tornar tan valuós i per què les amenaces turístiques aparentment van en augment?

En l’intent de respondre a aquestes preguntes centro la meua atenció en els valors econòmics del turisme. Aquests valors han van augmentar amb el capitalisme neoliberal (Harvey, 2005). Com a mínim hi ha pels tres exemples en els què això ha passat. Primer, perquè un mercat de lliure comerç funcioni hi ha d’haver també lliure circulació de certes persones privilegiades, com a personal comercial i consumidors (Bauman, 1998; Elliott i Urry, 2010). En aquest sentit el turisme és fonamental per al capitalisme neoliberal. Segon, el neoliberalisme ha conceptualitzat el desenvolupament com a una participació reeixida en l’economia global (McMichael, 2004). En aquest context, atraure turistes s’ha convertit cada vegada més en una estratègia clau de desenvolupament per a tants llocs que no tenen altres possibilitats (Telfer i Sharpley, 2008; Mowforth i Munt, 2009 [1998]). Això ha portat a un creixement de la indústria turística, major dependència econòmica del turisme, i més competència entre destinacions turístiques (Mowforth i Munt, 2009 [1998]; Telfer i Sharpley, 2008; Urry i Larsen, 2011). I, tercer, el turisme crea nous camins per a l’acumulació de capital i, per tant, és clau mantenir i disseminar el capitalisme neoliberal (Fletcher, 2011). Aquests tres exemples ajuden a subratllar com el turisme ha guanyat més valor econòmic després de l’ascens del capitalisme neoliberal globalitzat. De fet, com diu Robert Fletcher, el turisme sorgeix com a una part fonamental d’aquest tipus de capitalisme (Fletcher, 2011).

El turisme sorgeix com una part fonamental del capitalisme neoliberal globalitzat.

Per descomptat, l’ascens del terrorisme és important en aquest context (Sönmez i Graefe, 1998; Sönmez, 1998), però el capitalisme neoliberal globalitzat també ha creat noves vulnerabilitats i inseguretats que afecten el turisme. La liberalització ha portat

**“SEGURETAT
TURÍSTICA”:
INTERROGANTS
SOBRE LA
PRÀCTICA
SECURITÀRIA**

Sarah Bleclake

a països, empreses i persones summament desiguals a una competència directa, beneficiant a aquells amb posicions inicials forts (Harvey, 2005; Kiely, 2007). Com a resultat, al mateix temps que s'ha generat una immensa riquesa privada, la desigualtat, la pobresa i la precarietat també han anat en augment (Wacquant, 2009; Walby, 2009). Amb el predomini de les polítiques neoliberals també hem vist el retrocés de l'Estat de Benestar i dels serveis socials (Wacquant, 2009), la qual cosa significa que els pobres ja no tenen la mateixa protecció. Tal i com diversos investigadors han assenyalat, l'augment de la desigualtat i la pobresa està lligat als creixents conflictes i la violència (Wacquant, 2009; Walby, 2009). En altres paraules, el capitalisme neoliberal globalitzat ha produït grans “inseguretats humanes” (Human Security Unit, 2016). Tot i això, en lloc de veure al capitalisme neoliberal globalitzat com una part del problema, aquest s'ha estat posicionat com la solució. De fet, les creixents inseguretats han creat una demanda de seguretat que cada vegada més es proporciona a través de mercats de seguretat competitiu (Abrahamsen i Williams, 2011).

Com a mínim hi ha tres formes en què aquesta situació es vincula amb el turisme. Primer, si un considera que el turisme és una part clau del capitalisme neoliberal globalitzat, aleshores es pot argumentar que forma part de la construcció de majors inseguretats humanes (Büscher i Fletcher, 2017). En segon lloc, es pot dir també que l'augment de les desigualtats i inseguretats humanes, com la violència, és una clau de les amenaces turístiques. Les desigualtats creen més violència (Walby, 2009) i, al seu torn, les desigualtats i la violència augmenten la por i el risc de dany dels turistes. Finalment, i tercer, també pot notar-se com el creixement d'algunes inseguretats humanes s'han convertit en noves atraccions i experiències turístiques, com es pot veure en el cas del turisme de pobresa o *slum tourism* (Frenzel, Koens i Steinbrink, 2012; Freire-Medeiros, 2013; Mostafanezhad, 2014). Turistes que volen participar en el turisme de pobresa demanen seguretat personal en llocs difícils, mentre ells “consumeixen” les inseguretats humanes dels altres com a experiències turístiques. En aquest context, en comptes de reduir desigualtats i crear més seguretat per a tothom, trobem una demanda de seguretat turística i el desenvolupament d'experts en aquest tipus de seguretat.

L'argument que proposo aquí és que el capitalisme neoliberal ha jugat un paper clau per convertir el turisme en un ‘objecte de seguretat’ valuós i vulnerable; o, en altres paraules, en la ‘securitització’ del turisme (Buzan, Waever i de Wilde, 1998; Lisle, 2013). Aquest ha estat fonamental per a l'aparició de la seguretat turística com a una pràctica securitària cada vegada més important. També, com argumentaré més endavant, la seguretat turística és, de fet, una pràctica securitària neoliberal.

Com es practica la seguretat turística?

La seguretat turística és extraordinàriament complexa. És practicada per una gran varietat d'actors diversos en escales diferents, des d'organitzacions mundials fins a persones vivint i treballant en destinacions turístiques. Aquests actors utilitzen una alta gamma d'estratègies de seguretat formals i informals, i treballen en una varietat

**“SEGURETAT
TURÍSTICA”:
INTERROGANTS
SOBRE LA
PRÀCTICA
SECURITÀRIA**

Sarah Blecklake

de registres, des del legal fins a l'afectiu (Becklake forthcoming-b; Devine, 2017; Lisle, 2013; Ojeda, 2013). Per tant, fàcilment es poden trobar contradiccions i disputes dins d'aquesta pràctica. La seguretat turística també es porta a terme a través de relacions cooperatives i competitives. Així, d'una banda té com a objectiu fer que el món sigui segur per als turistes, la qual cosa implica una cooperació considerable entre els països, organitzacions, empreses i persones. I, d'altra banda, aquesta pràctica es realitza com a part d'una competència turística mundial, on els llocs i les empreses competeixen en part per la seva capacitat de proporcionar als turistes més garanties de seguretat personal (Santana, 2005).

Poden identificar quatre llocs clau de la seguretat turística, cadascun amb la seva pròpia lògica interna.¹⁶ Primer hi ha el lloc de l'imaginari turístic, que té com a objectiu crear imatges de destinacions segures, canviant les percepcions de risc dels turistes per fer que se sentin prou segurs com per viatjar. Els llocs de bombolla turística i el cos del turista apunten a la protecció dels turistes quan visiten una destinació, evitant que pateixin un dany real. Si bé la bombolla turística s'aconsegueix mantenint fora de perill als turistes en llocs segurs, el lloc del cos del turista busca protegir-los a mesura que circulen entre les bombolles i llocs de “risc”. Finalment, el lloc del món turístic atén el sorgiment de mecanismes de seguretat turística global que apunten a fer el món segur per als turistes. Quan la seguretat turística falla, i els passen coses dolentes als turistes, apareixen els “desastres turístics”. Per tant, la seguretat turística no només té com a objectiu aturar que aquestes coses dolentes succeeixin, sinó que també busca minimitzar-ne els efectes negatius quan aquests ocorren.

Els turistes internacionals tendeixen a ser considerats els més valuosos, pel fet que el turisme internacional és considerat de forma similar al comerç internacional.

La seguretat turística considera els turistes com a altament valuosos i particularment vulnerables davant el perill. Però no tots els turistes són considerats de la mateixa manera. Els turistes internacionals tendeixen a ser considerats els més valuosos, pel fet que el turisme internacional és considerat de forma similar al comerç internacional. Així, aquest elevat valor que es dona al turisme internacional és particularment evident en l'Índex de Competitivitat Global del Fòrum Econòmic Mundial, i que està centrat específicament en ell (Crotti i Misrahi, 2017). No obstant això, també és àmpliament assumit que els turistes internacionals són els més vulnerables (Brunt et al., 2000; Lepp i Gibson, 2003; Pizam i Mansfeld, 2006; Santana, 2005; Sönmez, 1998). En la mesura que són considerats víctimes, els turistes internacionals tenen molt poder sobre el turisme, perquè quan els succeeixen coses dolentes es converteixen en notícia a nivell mundial, el que comporta repercussions per a la imatge d'una destinació i per a la capacitat d'atraure inversió estrangera i més turistes internacionals (Sönmez, 1998). Aquí es pot notar que la seguretat turística està basada en la jerarquizació de les víctimes, en la qual els turistes internacionals esdevenen els més necessitats i poderosos i, per tant, els que més protecció reben.

16 Explico més d'aquests quatre llocs de seguretat turística a diversos articles que ja estan en preparació o revisió (Becklake, in preparation; Becklake, forthcoming-b; Becklake, forthcoming-a).

**“SEGURETAT
TURÍSTICA”:
INTERROGANTS
SOBRE LA
PRÀCTICA
SECURITÀRIA**

Sarah Blecklake

La seguretat turística es basa fonamentalment en les desigualtats que estructuraven qui pot convertir-se en turista internacional i en com aquests turistes imaginaven els riscos en el món. Tot això està molt ben assenyalat en les relacions neocolonials. No tots poden ser turistes, menys encara turistes internacionals. A causa del procés històric de colonització, imperialisme, desenvolupament i neoliberalisme, encara avui els països del Nord Global són els principals emissors de turistes internacionals, tot i que darrerament també ho és la Xina (Enloe, 2014). Com a resultat, els turistes occidentals tenen molt poder turístic. De fet, són les seves pors i els seus desitjos els que sovint defineixen els avantatges i desavantatges competitius dels llocs turístics i, a més, es fa tot el possible per complir i superar les seves expectatives i disminuir les seves preocupacions sobre la seguretat (Blecklake, forthcoming-a). Així, mentre els turistes occidentals sovint temen viatjar cap al sud global (Carter, 1998), aquest tendeix a dependre del turisme internacional (Mowforth i Munt, 2009 [1998]). En conseqüència, si bé la seguretat turística és rellevant per a totes les destinacions turístiques, al Sud Global està sorgint de manera particularment pertinent, desafiant i transformadora.

Quines són les repercussions de la seguretat turística?

Com molts acadèmics crítics han fet notar, en cada un dels quatre llocs de seguretat turística es poden trobar exemples de com les estratègies per oferir major seguretat als turistes reproduïxen desigualtats i creen noves inseguretats humanes als locals¹⁷ (Becker y Müller, 2013; Büscher y Fletcher, 2017; Cornelissen, 2011; Devine y Ojeda, 2017; Devine, 2014; Devine, 2017; Freitag, 1994; Lisle, 2013; Mowforth y Munt, 2009 [1998]; Morgan y Pritchard, 1998; Ojeda, 2013; Little, 2014; Wynne-Hughes, 2012; Weaver, 2008). I encara més, la seguretat turística és una part d'un sistema de vigilància global que està transformant les pràctiques de seguretat dels estats.

Segons Abrahamsen i Williams (2011), ara la seguretat és un servei comercialitzat a nivell mundial). Hi ha mecanismes internacionals que brinden seguretat mercantilitzada als actors i activitats que es consideren essencials per al desenvolupament econòmic i el capitalisme neoliberal globalitzat. Aquí podem localitzar la seguretat turística, que permet als turistes desplaçar-se al voltant del món amb relativa velocitat i seguretat, i, per tant, dóna suport a la circulació i producció de riquesa. Però aquest tipus de seguretat depèn de la vigilància. Com Haggerty i Ericson expliquen (2000), la governança neoliberal de seguretat ha vist la creació d'un "mecanisme de vigilància" conformat per noves tecnologies d'informació i comunicació, que recopilen dades, registren, observen i ho mercantilitzen tot. És a dir, moure's "lliurement" pel món implica cada vegada més la venda de les dades personals i la privacitat. Com suggereixen molts investigadors que treballen en el tema de la vigilància, això té la capacitat de produir noves inseguretats humanes (Bigo, 2014; Boyle i Haggerty, 2009; Lió, 2002; Lisle, 2013; Morgan i Annette, 2005; Salter 2004; Wright et al., 2010;).

17 Explico això amb més detall en un article en preparació (Blecklake, in preparation).

**“SEGURETAT
TURÍSTICA”:
INTERROGANTS
SOBRE LA
PRÀCTICA
SECURITÀRIA**

Sarah Blecklake

En el marc de la construcció d'una seguretat turística, els estats estan governant les seves nacions i ciutadans com a destinacions acollidores i hospitalàries per rebre els turistes. Al seu torn es troben que la seguretat turística desafia les pràctiques tradicionals de sobirania. Per exemple, com va explicar Scarlett Cornelissen (Cornelissen, 2011), mitjançant la pràctica de compartir sobirania amb les associacions esportives sobre els espais turístics durant esdeveniments massius. També es troba en l'ús de forces militars per protegir certs llocs i persones per al turisme, la construcció de forces policials especials per protegir els turistes, a més de l'agilització de la justícia per a aquests (Becklake, forthcoming-b; Becklake, forthcoming-a; Bianchi i Stephenson, 2014; Cornelissen, 2011; Devine, 2014, 2017; Ojeda, 2013; Wynne-Hughes, 2012). D'altra banda, la seguretat turística pot usar-se com a una justificació per a la normalització dels estats d'excepció, mitjançant el qual l'Estat suspèn les formes democràtiques de govern i les lleis de seguretat per tal d'assegurar els seus territoris per al turisme (Wynne-Hughes, 2012). Aquí es pot veure com la seguretat turística pot relacionar-se directament amb la suspensió de la llibertat i els drets dels ciutadans.

Finalment, es pot argumentar que la seguretat turística és una part clau del que l'antropòleg Aihwa Ong diu 'ciudadania flexible' (Ong, 1999). Durant molt temps, en la ciudadania moderna s'ha entès que ser membre oficial d'un estat inclou drets i privilegis, al mateix temps que deures i responsabilitats. Contràriament el concepte de ciudadania flexible fa èmfasi en com una minoria privilegiada –que tendeix a ser una 'ciudadania privilegiada' (Boatcă, 2016)– és capaç de viatjar al voltant del món i obtenir drets i privilegis pràcticament en qualsevol lloc. Això, per descomptat, contrasta directament amb la majoria de les persones del món que encara lluiten per poder gaudir d'una ciudadania substantiva en els seus propis països. Podem veure que en alguns llocs als turistes se'ls ofereix un servei de seguretat superior (Cohen, 2009; Little, 2014), molt millor que l'ofert als locals normals, i que les estratègies de seguretat turística sovint accentuen la lluita per la ciudadania local.

Consideracions finals

Els defensors de la seguretat turística argumenten que aquesta és una pràctica necessària per crear un turisme sostenible i per produir seguretat humana per a tothom. Però la seguretat turística no és una pràctica de seguretat humana. En realitat la seva lògica contravé els principis de seguretat humana, que conceptualitzen que totes les persones tenen el mateix dret a la seguretat. De fet, la seguretat turística troba el seu valor en els turistes com a consumidors, no com a éssers humans. En lloc de ser una forma de seguretat humana, la seguretat turística proporciona protecció al consumidor mòbil. A més és una pràctica neoliberal. És cert que la seguretat turística pot ajudar a sostenir les economies turístiques i al turisme com una manera privilegiada de viatjar. Però aquesta pràctica al seu torn reproduïx desigualtats, creant noves inseguretats humanes, i transformant institucions polítiques i socials. Aquesta anàlisi té implicacions per al repte mundial de desenvolupament sostenible. Hem de preguntar-nos seriosament quin tipus de desenvolupament produeix la seguretat turística i si aquest és el tipus de futur que volem. Si no és així, llavors hem de pensar de manera

“SEGURETAT
TURÍSTICA”:
INTERROGANTS
SOBRE LA
PRÀCTICA
SECURITÀRIA

Sarah Bleclake

És necessari desafiar les desigualtats que produeix el turisme com a manera privilegiada de viatjar i propagar inseguretats humanes.

crítica sobre l'augment de la seguretat turística i considerar altres alternatives. Acabo amb dues alternatives potencials: un reformista i una altra revolucionària.

Una aproximació reformista necessitaria una revisió profunda del nexa turisme-seguretat i dedicar més atenció per millorar la seguretat humana. Així mateix, en lloc de basar-se en una lectura parcial de la relació entre el turisme i la seguretat, que posiciona al turisme com un mitjà de seguretat humana i pau mundial, les polítiques de seguretat turística haurien de basar-se en una revisió profunda de les moltes formes en que el turisme influeix, i es veu influït al seu torn, per les seguretats i inseguretats humanes. Així, l'objectiu podria ser gestionar el turisme de manera que asseguri la seva contribució a la seguretat humana de tot el món, especialment dels ciutadans. Això també significaria que hi hauria lloc per limitar o dir “no” al turisme. D'altra banda, una aproximació revolucionària no tractaria de millorar la seguretat turística, sinó més aviat d'eliminar les condicions que la van originar en primer lloc. Això necessitaria desafiar

les desigualtats que produeix el turisme com a manera privilegiada de viatjar i propagar inseguretats humanes. Per fer-ho seria necessari crear un sistema polític-econòmic que li donés més importància a la justícia social i la seguretat humana sobre l'acumulació individual de riquesa i la mercantilització de la seguretat. Amb aquesta segona alternativa podríem trobar esperança per un món més sostenible i segur, per a tothom.

Ayvalik, Balıkesir_Panegyrics of Granovetter. Bajo licencia CC.

REFUGIATS I TURISTES: LA DOBLE CARA DE LA GEOPOLÍTICA DE LA MEDITERRÀNIA¹⁸

Cecilia Vergnano¹⁹

Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR)
Amsterdam University

Degut al seu doble caràcter de frontera externa meridional de la Unió Europea i, al mateix temps, destinació turística altament atractiva, la Mediterrània es troba al centre d'un escenari especialment complex en el qual se superposen diferents mobilitats de persones i capitals: d'una banda, turistes en recerca d'espais d'oci, relaxació i desconexió; de l'altra, refugiats que fugen de les guerres o, simplement, busquen millors oportunitats per a si mateixos i les seves famílies.

Des del principi dels anys 2000, la Mediterrània ha adquirit una creixent visibilitat en un context geopolític marcat per l'augment dels desplaçaments forçats des del Sud global. Com a conseqüència de polítiques migratòries europees cada vegada més restrictives, s'ha tornat amb escreix la frontera més mortal del món (Fargues 2017). Segons l'UNHCR, des del 2014 aproximadament dos milions de persones han recorregut les rutes de la Mediterrània occidental, central i oriental, desembarcant a les costes d'Espanya, Itàlia i Grècia (més d'un milió solament en 2015).²⁰ En aquest lapse de temps, en les mateixes rutes, s'han registrat 17.821 morts o desapareguts²¹.

Per comprendre el marc geopolític contemporani de les mobilitats a la Mediterrània (sigui de turistes, sigui de refugiats) en la seva complexitat, cal tenir en compte nombrosos factors. Enumerar-los en la seva totalitat superaria els límits d'aquest

18 En l'intent de fugir de la categorització institucional "refugiats"/"migrants econòmics", faré servir la denominació de "refugiats" en referència a totes les persones en posició subalterna en el sistema de visats (i, per tant, amb possibilitats limitades de mobilitat en condicions de legalitat i incolumitat), obligades a desplaçar-se cap a països considerats més segurs amb la finalitat de protegir les seves vides o, simplement, per buscar oportunitats de vida millors per a si mateixos i els seus familiars.

19 Aquest article s'escriu en el marc del projecte "Rejection Regimes: An Ethnographic Study of the Social Life of Intra-EU Border Regimes" (REJREG), en el marc del programa Horizon 2020 - Marie Skłodowska-Curie actions (grant number 792793)..

20 Com a conseqüència dels acords entre Espanya i el Marroc de mitjans dels anys 90, les rutes més recorregudes són les de la Mediterrània central (entre Líbia i Itàlia) i oriental (entre Turquia i Grècia). Comparat amb la totalitat dels desplaçaments transmediterranis, les arribades a Espanya constitueixen només el 4,9%, encara que a partir de 2017 la tendència és a l'alça.

21 A la ruta de la Mediterrània central (entre Itàlia i Líbia), en particular, les polítiques de contrast a la migració es tradueixen en el recent augment de la taxa de mortalitat tot i les disminucions de les arribades a partir de 2017.

REFUGIATS I
TURISTES: LA
DOBLE CARA DE LA
GEOPOLÍTICA DE LA
MEDITERRÀNIA

Cecilia Vergnano

apartat, però és important esmentar les diferents implicacions i conseqüències de les anomenades “primaveres àrabs” del 2011; la intervenció militar de l’OTAN a Líbia, també el 2011, que va conduir a l’execució del dictador Gheddafi, produint una situació d’instabilitat política i militar al país; la guerra a Síria; les polítiques migratòries europees i, especialment, el Tractat de Dublín; l’anomenada “qüestió europea meridional”, és a dir, la crisi del deute als països d’Europa del sud (definitos de forma menyspreadora sota l’acrònim PIGS: Portugal, Itàlia, Grècia i Espanya) i la concomitant aplicació de polítiques d’austeritat.

És significatiu observar que, si d’una banda la instabilitat geopolítica que afecta països que són destinacions turístiques tradicionals (Egipte, Tunísia) afavoreix els seus competidors a la regió mediterrània (Grècia i Espanya han registrat ingressos excepcionals lligats al turisme en els últims anys), per l’altre costat *aquesta mateixa instabilitat* és la causa d’una bona part dels desplaçaments forçosos a través de la Mediterrània. La instabilitat política de Líbia, en particular, ha afavorit tant les violacions sistemàtiques dels drets humans dels migrants (en un país on la demanda de força de treball ha estat significativa fins fa poc, amb consegüent presència de treballadors procedents de gran part del continent africà), com, al mateix temps, la creació d’una indústria de passatges clandestins a Europa, en pasteres i embarcacions precàries.

D’altra banda, la reglamentació europea de la competència sobre les demandes d’asil (Tractat de Dublín), que estableix que aquesta responsabilitat recau sobre el país europeu de primera arribada (i, per tant, majoritàriament sobre els països en “primera línia” a la frontera sud: Espanya, Grècia i Itàlia), provoca una sobrecàrrega per als sistemes d’acollida i seguretat social d’uns països ja durament castigats per la crisi econòmica i les polítiques d’austeritat aplicades per reduir els deutes públics. Alguns elements de l’anomenada “qüestió meridional” europea són altes taxes d’atur, pobresa, augment de les emigracions (inclosos treballadors qualificats i joves amb alts nivells d’educació), retallades en la despesa pública,²² augment de la pressió fiscal i dràstica reducció dels salaris. En aquest context, l’expansió del sector turístic adquireix un caràcter essencial en l’economia nacional, i entra en conflicte amb l’anomenada “crisi migratòria” que afecta alguns dels paradisos turístics més atractius de la Mediterrània²³.

L’expansió del sector turístic adquireix un caràcter essencial en l’economia nacional, i entra en conflicte amb l’anomenada “crisi migratòria” que afecta alguns dels paradisos turístics més atractius de la Mediterrània.

Lampedusa i Lesbos en la cruïlla

Especialment paradigmàtics són els casos de les illes de Lampedusa (a mig camí entre Tunísia i Itàlia) i Lesbos (a només sis milles de les costes turqueses). Des del

22 Les retallades en sanitat s’han reflectit, en el cas grec, en un augment de la mortalitat (Kouvelakis 2018).

23 Al mateix temps, en aquests contextos socials ha augmentat la competitivitat entre els sectors de població més vulnerables, i noves formacions polítiques han capitalitzat les arribades dels refugiats en termes de creació de consens xenòfob.

REFUGIATS I
TURISTES: LA
DOBLE CARA DE LA
GEOPOLÍTICA DE LA
MEDITERRÀNIA

Cecilia Vergnano

2007 al 2017, 162.957 refugiats han desembarcat a Lampedusa segons el Ministeri de l'Interior italià. El 2015, Lesbos ha rebut, ella sola, més de mig milió de refugiats (dades UNHCR), aproximadament el 58% dels que han transitat a través de Grècia durant el mateix any, en ruta cap a l'Europa del nord. En buscar imatges d'aquestes illes a la web, és particularment xocant el contrast entre les imatges d'aquestes illes com resorts, amb platges meravelloses i aigües cristal·lines, d'una banda, i les imatges de la tragèdia humana dels refugiats (nens, dones i homes amuntegats en pasteres, naufragis, salvaments en condicions desesperades, cadàvers). La percepció d'aquestes illes com a llocs d'emergència i crisi humanitària, caracteritzades pel perill i la mort, constitueix un problema remarcable per unes comunitats llargament dependents del turisme. En aquest context, la "cultura de l'acollida", si bé molt viva, és posada a prova durament²⁴.

La tensió entre turisme i emergència humanitària ha estat gestionada majoritàriament a través d'una separació marcada dels espais en aquestes illes, entre aquells dedicats a l'oci dels turistes i aquells reservats als migrants.

La tensió entre turisme i emergència humanitària ha estat gestionada majoritàriament a través d'una separació marcada dels espais en aquestes illes, entre aquells dedicats a l'oci dels turistes i aquells reservats als migrants (Hannam, 2017; Melotti, Ruspini i Marra 2018). Aquests últims han estat invisibilitzats a través de la construcció de centres d'acollida i la protocol·lització de l'acollida mateixa (Mazzara, 2015), amb "guerra de xifres" en paral·lel (amb tendència per part dels habitants a minimitzar el nombre de les arribades, especialment en els anys més durs de la crisi econòmica i financera) (Franck, 2018; Melotti et al. 2018). Encara que siguin nombrosos els intents de culpabilitzar als refugiats i les ONGs pels impactes negatius sobre el turisme (Boukala i Dimitrakopoulou, 2018), la relació de causalitat entre l'anomenada "crisi" migratòria i la crisi del sector turístic en illes com Lesbos o Lampedusa no queda clara.

A banda de les estratègies d'invisibilització de la "crisi" migratòria, posades en marxa per a la preservació de l'economia turística, a Lampedusa i Lesbos s'ha consumat (i se segueix consumant) un autèntic "espectacle de la frontera" (Cuttitta, 2012; de Gènova, 2013), exposat amb més o menys freqüència pels mitjans de comunicació, que ha contribuït a fer arribar, especialment a Lesbos, milers de treballadors i voluntaris internacionals (Guribye i Stalsberg Mydland, 2018; Papataxiarchis, 2016): socorristes, professionals de la indústria humanitària, metges, infermers, cuiners, artistes, fotògrafs, investigadors, ensenyants, sacerdots, advocats, periodistes, estudiants d'escoles universitàries d'estiu, voluntaris aturats, jubilats o estudiants, amb repercussions positives en les economies illenques. De fet, és possible identificar tal fenomen en el marc més ampli del *voluntourism* (turisme de voluntaris i activistes) que caracteritza l'economia contemporània dels desastres (Holmes i Smith, 2009; Whittaker, McLennan i Handmer, 2015). Aquesta nova forma de voluntariat inclou a persones que actuen de forma espontània i episòdica amb una creixent indústria

24 L'alcalde de Lampedusa, Giusi Nicolini, ha rebut el premi per la paz UNESCO l'any 2017, "per la seva humanitat i constants esforços per gestionar la crisi" (<https://es.unesco.org/news/giuseppina-nicolini-alcalde-sa-lampedusa-y-ong-sos-mediterranee-ganan-premio-felix-houphouet>)

REFUGIATS I
TURISTES: LA
DOBLE CARA DE LA
GEOPOLÍTICA DE LA
MEDITERRÀNIA

Cecilia Vergnano

que combina viatges, plaer i activisme, així com iniciatives ciutadanes i privades per al desenvolupament (derivades sovint d'experiències prèvies de viatges al Sud) i el flux de petites organitzacions comunitàries. El que aquestes noves formes de voluntariat tenen en comú és la tendència a allunyar-se de les ONG estructurades i les agències estatals, per canalitzar les iniciatives individuals de forma més flexible i menys estructurada (Schulpen i Huyse, 2017)²⁵. La forta presència de voluntaris internacionals a Lesbos el 2015 i en els anys successius ha de ser analitzada a la llum d'aquestes tendències globals. Milers de voluntaris de tots els gèneres, edats, procedència geogràfica i classe social s'han ajuntat en massa a les platges de l'illa, amb una durada mitjana de permanència d'una setmana (Guribye i Stalsberg Mydland, 2018), allotjant-se en els hotels locals. Molts restaurants (per exemple, *El Captain's Table*, al port de Molyvos), s'han tornat llocs de trobada per a voluntaris internacionals. Alhora, establiment turístics en desús, com antics hotels abandonats, s'ha reconvertit en centres d'acollida provisionals per a centenars de refugiats (Lisley i Johnson, 2018).

No obstant això, en contrast amb la gestió de desastres i emergències humanitàries en altres parts del món, a Lesbos no hi ha hagut algun tipus d'iniciativa comercial dirigida al *voluntourism* (amb l'oferta de paquets de viatge més allotjament), tot i la demanda potencial (Guribye, Stalsberg i Mydland, 2018). Això reflecteix, probablement, el desig de molts operadors turístics d'allunyar completament de qualsevol aspecte relacionat amb la "crisi" dels refugiats, amb l'esperança que els turistes tradicionals finalment tornarien. Durant l'hivern del 2017, amb condicions climàtiques prohibitives degudes a la caiguda de neu a l'illa, l'Associació d'Hotelers de Lesbos s'ha posicionat en contra de l'oferta d'habitacions a refugiats i voluntaris (però, alguns establiments han rebutjat aquesta prohibició)²⁶.

Amb la recent disminució dels moviments migratoris, la protocol·lització de l'acollida i la creixent criminalització dels rescats per part d'embarcacions d'ONGs, els governs sud-europeus s'estan movent cap a una direcció de "tornada a la normalitat" a la Mediterrània, en detriment dels drets humans fonamentals de milers de persones en recerca de protecció internacional. Tot i que el gir fortament securitari en la gestió de la frontera mediterrània estigui portant a una invisibilització cada vegada més elevada dels naufragis (i les violacions dels drets humans a Líbia), els processos de desposseïció i expulsió (Sassen, 2014), juntament amb la inestabilitat política, persisteixen en molts països del Sud global: en cap moment es pot excloure una inversió en la tendència a la baixa en els moviments migratoris a través de la Mediterrània.

25 Iniciatives d'aquest tipus han estat observades, per exemple, al sud-est asiàtic després del tsunami del 2004, al Japó després de la catàstrofe nuclear de Fukushima (Samuels 2013).

26 A les illes gregues l'actitud dels governs locals davant de la conversió de les illes mateixes en hotspots (amb la construcció de centres d'identificació i classificació dels migrants, i presència d'autoritats europees) ha estat dispar. Per exemple, a Lesbos i Samos els governs locals han consentit àmpliament la transformació d'aquestes illes en hotspots i han donat la benvinguda a un gran nombre d'agències humanitàries com l'UNHCR, la Creu Roja i Metges sense Fronteres. En canvi, els governs locals d'altres potencials hotspots grecs, com les illes de Kos i Agathonisi, han rebutjat persistentment la implementació de camps segons el model hotspot i la instal·lació d'ONGs, al·legant l'efecte "imant" per l'arribada de nous refugiats i el possible dany per a les economies locals dependents del turisme (New Keywords Collective 2016).

ANNEX: EN PRIMERA PERSONA EL SUD D'EUROPA COM A ESPAI POLÍTIC ANTI-TURISTITZACIÓ

Reme Gómez i Daniel Pardo

Assemblea de Barris per un Turisme Sostenible (ABTS)

L'any 2018 es va constituir la xarxa SET de territoris del Sud d'Europa contra la turistització. Actualment la conformem una vintena llarga de nodes a Portugal, Itàlia, Malta i l'estat espanyol: Venècia, València, Sevilla, Roma, Porto, Palma, Pamplona / Iruña, Napoli, Malta, Málaga, Madrid, Lisboa, Girona, Firenze, Eivissa / Pitiüses, Donostia / San Sebastián, Córdoba, Canarias, Bergamo i Barcelona.

Arreu del món, la hipermobilitat i l'auge del turisme com a activitat de lleure prioritària de qui s'ho pot permetre està portant a processos de turistització amb greus conseqüències socials i ambientals. La moda del turisme urbà, una moda construïda amb anys i panys de promoció i finançament públic, projecta a nombroses ciutats dites globals el mateix tipus de conflictes que anteriorment ja es donava en entorns rurals o naturals.

La densitat de població que caracteritza el mitjà urbà provoca que la població afectada sigui més nombrosa i facilita que les seves reaccions crítiques i de resistència siguin més àmplies, alhora que el focus mediàtica de les ciutats, superior al del mitjà natural permet una amplificació més immediata del seu missatge.

Al Sud d'Europa, a la Mediterrània, assistim a una especialització de la regió en l'explotació turística de tot tipus d'entorn, amb una sèrie d'impactes socials, laborals, ambientals i vitals que provoquen reaccions de resistència entre la població, i que a partir d'un cert moment comencen a interaccionar de manera més intensa fins a assolir el salt d'escala en auto-organització que tan desequilibrada situació requereix.

Diversitat de realitats locals. Camins i resistències coordinades

La majoria de col·lectius que participen al naixement de la xarxa SET tenen un recorregut previ; són grups que portaven temps treballant pel dret a la ciutat o a l'habitatge, o contra la turistització dels seus territoris. El naixement es gesta de manera quasi espontània al llarg d'una successió de trobades i visites mútues des del 2016.

ANNEX

EL SU D'EUROPA
COM A ESPAI
POLÍTIC ANTI-
TURISTITZACIÓReme Gómez
Daniel Pardo

Aquell any a Barcelona vam organitzar el 1r Fòrum Veïnal sobre Turisme²⁷, un espai que ja va néixer amb l'esperit de compartir experiències. No preteníem només analitzar els processos que estàvem patint, estudiar com enfrontar-los o buscar alternatives conjuntes, sinó que a més volíem demostrar que no es tractava únicament d'un problema local i que hi ha patrons comuns d'actuació per part dels sectors privat i públic. Per aquest motiu, i per aprendre d'altres experiències, vam convidar gent de Palma, del Camp de Tarragona, de Màlaga i de Venècia, llocs amb uns bagatges que ens interpel·laven. Va ser aleshores que vam adonar-nos que teníem molt en comú, tant pel que fa als problemes i conflictes que enfrontàvem com a les crítiques i propostes que hi fèiem. En els mesos posteriors vam participar a trobades similars a Palma, Donostia o Lisboa i la idea de generar aquesta xarxa va gestar-se de manera natural.

En tot cas, i des d'un bon començament, els objectius d'aquesta estratègia d'acció global, que inclouen l'intercanvi de coneixement i l'aprenentatge en xarxa, van més enllà i apunten obertament a la generació d'un moviment de lluita social anti-turistització a escala europea o sud-europea.

Després de mesos de feina coordinada entre els col·lectius que esdevindran els primers nodes de la xarxa, es va traslladar la proposta a diferents ciutats durant la primavera del 2018, i aquests primers nodes van fer diverses presentacions locals a finals del mes d'abril. Poc després, coincidint amb el 2n Fòrum Veïnal sobre Turisme²⁸ a Barcelona, va tenir lloc la presentació oficial de la Xarxa SET, que en aquell moment comptava amb 12 nodes, i la seva primera trobada.

El passat mes d'abril es va produir la segona trobada de la xarxa a Sevilla, durant la celebració de l'ESTAR, una contra-cimera organitzada pel col·lectiu CACTUS (Colectivo asamblea contra la turistitzación de Sevilla²⁹) en paral·lel i en oposició a la cimera del WTTC, principal lobby turístic mundial.

La necessitat de coordinar respostes locals a un problema global. Àmbits i límits geo-polítics.

Sintetitzant aquesta primera etapa, podem dir que la xarxa SET és una iniciativa jove i en creixement, que marca una nova mirada des de la perspectiva de grups de resistència heterogenis sota la premissa de treballar col·lectivament, des de l'autonomia i el respecte pels contextos locals. S'enfronta, a més, al fet que les resistències als processos de turistització siguin tant nous, a la manca d'informació pública i acadèmica sobre els mateixos, i a la mentida convertida en *veritat oficial* mitjançant el poc subtil mètode de la repetició ad *infinitum* dels mantras "el turisme

27 <https://assembleabarris.wordpress.com/forumveinalturisme/>

28 <https://assembleabarris.wordpress.com/2018/05/08/programa-del-2n-forum-veinal-sobre-turisme-18-i-19-de-maig/>

29 <https://cactusevilla.wordpress.com/>

ANNEX

EL SU D'EUROPA
COM A ESPAI
POLÍTIC ANTI-
TURISTITZACIÓReme Gómez
Daniel Pardo

és bo per a tothom perquè aporta riquesa i llocs de treball”, “el turisme suposa una posada en valor del patrimoni local i fomenta l’intercanvi entre cultures diverses”, etc.

La pròpia creació de la xarxa i la seva joventut determinen els reptes de funcionament interns, que es van entomant de forma també quasi natural, fruit de l’experiència dels grups que la conformen. Un cop que els objectius són clars, els reptes tenen molt més a veure amb les formes de coordinació des de la distància geogràfica i l’harmonització dels calendaris partint dels temps propis de col·lectius diversos, implicats també en lluites estrictament locals i/o de temàtiques properes. Evidentment, la xarxa és oberta a la incorporació de qualsevol node a través de qualsevol col·lectiu o entitat que assumeixi el seu manifest, els objectius i les formes de funcionar.

En aquest sentit, cal recordar que molts dels col·lectius de la xarxa treballen també específicament el dret a l’habitatge o hi col·laboren activament, cosa que té a veure tant amb la proximitat i interseccions entre aquesta lluita i la resistència anti-turistització com amb el fet que sovint aquests col·lectius venen d’aquella lluita i s’han reformulat per la pròpia duresa dels processos de turistització. Els moviments socials som transversals als nostres territoris i les lluites s’entrecreuen.

Però la diversitat arriba també a les formes d’organització. Per exemple, ens ha sorprès positivament veure com els primers nodes italians (Veneza i Firenze) han contagiats ràpidament col·lectius d’altres ciutats amb qui col·laboraven en temes com els bens comuns. El més sorprenent és que aquestes noves incorporacions s’han auto-identificat immediatament com a nodes SET fins al punt que es donen noms com ara SET Napoli. Funcionen també amb una lògica col·lectiva pròpia, probablement basada en complicitats prèvies i en l’idioma compartit. Ràpidament estan absorbint i projectant sobre els seus territoris l’experiència anti-turistització anterior, d’igual manera que posen a disposició la seva sobre venda de patrimoni i gestió de bens comuns. D’aquesta manera la diversitat de contextos i realitats, que inicialment pot semblar un obstacle o dificultat per a la xarxa, pot acabar alimentant-la i sumant.

Així, els nodes hem acordat trobar-nos un cop l’any, tot comunicant-nos telemàticament entre trobades, que serveixen per mantenir complicitats, perfilar necessitats d’organització i coordinar com a mínim una acció comuna.

La data d’aquesta acció s’ha fet coincidir amb el dia mundial de turisme, 27 de setembre, dia en què tradicionalment el sector turístic s’auto-reivindica descaradament.

Des del naixement de la idea teníem clar que en la xarxa SET l’àmbit geogràfic *Sud d’Europa* hi juga un rol, heretat d’aquell construït dins el procés global de turistització. Assumim que els processos de turistització responen a patrons econòmic-financiers globals, però des de l’inici vam entendre que aquest marc geogràfic comporta una significació política; el Sud d’Europa fa pensar ràpidament en conceptes com ara crisi, austeritat, països PIGS, etc. i aquest paisatge conceptual es correspon amb una intuïció compartida d’escenari post-crisi en què els països *perdedors* cerquen la

ANNEX

EL SU D'EUROPA
COM A ESPAI
POLÍTIC ANTI-
TURISTITZACIÓReme Gómez
Daniel Pardo

recuperació mitjançant una especialització turística que projecta el Sud d'Europa com el pati de vacances del primer món.

Aquesta concepció geopolítica de la xarxa pot portar a interrogants com si tindria sentit, i en tal cas quin, incorporar a la xarxa Paris, Amsterdam o Reikiavik per posar exemples de ciutats europees on també existeixen resistències a la turistització. O, d'una manera més pertinent, com podríem establir relació amb la ribera sud de la Mediterrània, territoris que no pertanyen formalment a Europa però entren clarament en els mateixos circuits turístics, així com en un sentit polític-econòmic amb l'imaginari del Sud d'Europa.

Coordinació, complicitats i auto-organització

Alguns objectius d'aquesta iniciativa són fàcils d'imaginar, d'altres potser una mica menys. El principal, la necessitat de portar la lluita contra la turistització a una escala superior, que estigui a l'alçada de les dinàmiques de la indústria turística i de les institucions públiques que haurien de governar-la, i que massa sovint hi col·laboren de manera lamentable, legitimant-la, promovent-la i/o directament finançant-la.

Hi ha un llarg camí que recórrer fins a aconseguir que les institucions europees prenguin consciència dels impactes socials, ambientals i als drets de les persones, i que legislin i regulin en conseqüència un sector turístic actualment desbocat i voraç.

De la mateixa manera que l'ABTS va néixer el 2015 per la necessitat de coordinar i de portar a escala de ciutat la lluita dels barris, la xarxa SET aspira a generar discurs anti-turistització des del Sud d'Europa, en una dinàmica de suport mutu i amb una funció de caixa de ressonància de les diferents veus. L'objectiu és fer-ne un cor que arribi a interpel·lar quelcom tan evident i alhora tan "llunyà" com les institucions de la UE. En aquest sentit, hi ha un llarg camí que recórrer fins a aconseguir que les institucions europees prenguin consciència dels impactes socials, ambientals i als drets de les persones, i que legislin i regulin en conseqüència un sector turístic actualment desbocat i voraç. Un camí llarg i poc temps, si tenim en compte factors tan punyents com la urgència climàtica o la

rapidíssima precarització vital a les ciutats turistitzades. Sense dubte un funcionament *glocal* té un rol clar en tot plegat.

Hi ha una part de la feina doncs que té a veure directament amb re-escalar la lluita: construcció de relat crític, deslegitimació de discursos fal·laços i de polítiques perverses, denúncia de lobbies, etc. No oblidem, però, que no es pot pretendre denunciar el discurs triomfalista imperant (el del turisme generador de riquesa i innocu) i fer arribar la crítica a les poblacions dels nostres territoris sense conèixer les realitats socials i econòmiques. Sense aquesta capacitat de coneixement no podríem incidir ni als mitjans de comunicació de massa ni entre les nostres veïnes. Per altra banda, la xarxa SET també pot ajudar a ampliar la base social dels diferents col·lectius. Tant per contagi pur com pel fet que, a moltes de les nostres ciutats, sovint succeeix que una proposta o crítica innovadora no és escoltada seriosament quan ve de dins, i en

ANNEX

EL SU D'EUROPA
COM A ESPAI
POLÍTIC ANTI-
TURISTITZACIÓReme Gómez
Daniel Pardo

canvi la mateixa té molt més èxit si ve de fora. Així, les ressonàncies entre els diversos nodes generen sinergies i suport mutu.

Una altra utilitat de la xarxa és la possibilitat de pensar i discutir els nostres contextos turistitzats amb persones afins amb qui no ho fem cada setmana. Si bé part del discurs anti-turistització ha entrat força ràpidament al pensament col·lectiu, és cert que la quantitat de persones mobilitzades al respecte es manté relativament discreta. Per tant, disposar de comunicació i coordinació amb iguals a llocs diferents i amb pensaments afins, però en contextos no idèntics, obre camins inesperats.

Per posar un exemple d'utilitat pràctica recent de col·laboració entre nodes de la xarxa, podem recórrer a la denúncia contra el projecte d'ubicar un museu Hermitage a la Nova Bocana del Port de Barcelona (al costat de l'Hotel W) per ser de manera evident un projecte especulatiu de grans operadors immobiliaris que cerquen avui únicament el benefici privat ràpid mitjançant un autèntic ressort comercial i de restauració justificat amb coartada artística. D'impacte immediat en termes de mobilitat i turistització a la Barceloneta.

Quan diverses entitats de Barcelona vam començar a investigar aquesta trama, de seguida vam recordar que companyes d'Ecologistas en Acción Málaga (node actiu a la xarxa SET) ens havien parlat del Museu Rus d'allà (també lligat comercialment a l'Hermitage de San Petersburg). De seguida ens van fer arribar informacions tan útils com el fet que aquell ha requerit des d'un bon començament finançament públic perquè per si mateix aquest tipus de projecte no és rendible. Curiosament, el mateix dia que presentàvem públicament la nostra investigació denunciant el projecte, des de Málaga ens arribaven notícies que a dia d'avui l'Ajuntament està fent servir la nefasta figura de l'Hotel W (una vergonya urbanística, política i paisatgística) com a exemple a seguir.

La diversitat de les realitats locals, així com la de l'actuació de la indústria en els seus intents d'explotar cada territori, fa que les respostes a una problemàtica essencialment compartida puguin també ser diferents. Sí compartim el punt de vista i de crítica, però les diferents propostes locals no són necessàriament vàlides per a totes. Així, a Barcelona tenim molt clar què volem i necessitem decreixement turístic, però a un altre lloc potser és molt més adient pensar senzillament en com frenar o ordenar la situació.

Quan diem decreixement turístic volem dir diversificació econòmica, fiscalitat com a eina de control i contenció, anàlisi d'impactes socials i ambientals, etc. Però també control dels lobbies i de les institucions públiques. Són ens venuts sovint a grans poders econòmics, que marquen polítiques públiques percebudes com turístiques o no però que estan adreçades a aquesta funció i afecten a la nostra quotidianitat, canviant el perfil de les nostres societats sense tenir en compte la població que les conforma.

ANNEX

EL SU D'EUROPA
COM A ESPAI
POLÍTIC ANTI-
TURISTITZACIÓReme Gómez
Daniel Pardo

Complexitat i reptes d'un problema transversal

En un any hem passat de 12 nodes inicials als 21 actuals. En tot moment ens movem en un equilibri complicat i gairebé clàssic, el que es pot establir entre la vocació d'incorporar més nodes i grups, per una banda i, per l'altra la necessitat de centrar-se en consolidar la dinàmica col·lectiva de la que ja venim participant-hi. Per altra banda, hem entès la dificultat addicional que suposa la comunicació i la coordinació telemàtica quan les distàncies són grans i les trobades presencials, que multipliquen l'eficàcia de manera evident, es produeixen només un cop l'any.

Des de l'experiència de més de 4 anys que portem com a ABTS, amb tota la prehistòria que suposa a més el bagatge previ dels col·lectius de barri i temàtics que en formen part, tenim clar que el repte continua sent lluitar contra els relats oficials, cosa que legitima a nivell social i polític les crítiques i propostes que fem i permet obrir noves vies. Així, els moviments socials i l'acadèmia crítica vam respondre bé a la primera -i fallida- reacció de la indústria turística a l'onada d'organització crítica amb la turistització dels llocs, la invenció de la turismefòbia com a intent de culpar les víctimes dels seus greuges, que va quedar ràpidament desacreditada i va arribar a suposar una amenaça fins i tot per als seus propis interessos.

Una vegada superat aquest escenari, la indústria ha tornat a respostes més clares en la línia de la desestacionalització i la desconcentració del turisme, pobres cortines de fum que no aconsegueixen cobrir-ne les vergonyes socials i ambientals, ni amagar la seva essència de creixement infinit. En canvi, a nivell mediàtic es venen molt bé. Darrerament es parla sobre tot de la no necessitat de créixer més, però sense cap mesura per fer-ho i fiar-ho tot a la *gestió del turisme*, que no és sinó una mera excusa per continuar creixent, i la necessitat d'aconseguir un *turisme de més qualitat*, una expressió clarament classista a més de molt poc realitzable.

El repte de futur a curt termini és, doncs, desmentir un cop més aquests jocs malabars amb què els prestidigitadors de la indústria turística intenten mantenir la nostra atenció mentre continuen ficant mà a la butxaca dels pressupostos públics, malmetent el territori i el medi-ambient, i explotant i precaritzant la població. Sense oblidar, mai, que la urgència climàtica és probablement no ja el risc sinó la certesa més perillosa que tenim a sobre i que els mateixos governs que es comprometen a treballar per minimitzar l'abast i les conseqüències continuen treballant amb i per a la indústria turística.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alamillos, A. (2016). [El turismo egipcio se estrella con el MS804](#). ABC, 11/06/2016 [última consulta 10/06/2019].
- Abrahamsen, R. & Williams, M. (2011). Security Privatization and Global Security Assemblages. *Brown Journal of World Affairs*, 18, 171-180.
- ABTA (2016). ABTA Volunteer Tourism Guidelines: For Travel Companies Delivering Voluntourism Experiences. London: Association of British Travel Agents (ABTA).
- Aguer, O. (2004). El sector turístico-hotelerero en Marruecos. *Boletín Económico del ICE*, 819, 145-155.
- Al Youm, A. (2019). [Luxor authorities remove resident violations on Kebab road](#). *Egypt Independent*, 29.05.2019 (última consulta 10.06.2019).
- Aledo, A. (2016). Turismo residencial y vulnerabilidad en el interior del Levante español. En J. Gascón y E. Cañada (coords.), *Turismo residencial y gentrificación rural* (pp. 37-60). El Sauzal, Tenerife: PASOS.
- Aledo, A. (2008). De la tierra al suelo: la transformación del paisaje y el nuevo turismo residencial. *Arbor*, 184(729), 99-113.
- Aledo, A.; Loloum, T.; Ortiz, G.; García-Andreu, H. (2013). El turismo residencial internacional en el nordeste de Brasil: un análisis de partes interesadas. *Reis. Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 142, 3-24.
- Aledo, A., Steen Jacobsen, J. K. & Selstad, L. (2012). Building Tourism in Costa Blanca: Second Homes, Second Chances? In A.M. Nogués-Pedregal (Ed.) *Culture and society in tourism contexts* (pp. 111-139). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Alfonso-Rodríguez, J. A., & Santana-Gallego, M. (2018). Is Spain benefiting from the Arab Spring? On the impact of terrorism on a tourist competitor country. *Quality and Quantity*, 52(3), 1371-1408.
- Almeida, F. (2011). Transformaciones turísticas en el litoral Mediterráneo Marroquí. Madrid: Universidad Carlos III.
- Almeida, F. y Jiménez, S. (2018). Turismo y terrorismo. Crisis y medios de comunicación. *Investigaciones Turísticas*, 16, 23-45.
- Amelung, B. & Viner, D. (2006). Mediterranean Tourism: Exploring the Future with the Tourism Climatic Index. *Journal of Sustainable Tourism*, 14(4), 349-366.
- Araque, E. y Crespo, J.M. (2010). Tourisme, territoire et environnement sur la côte méditerranéenne du Maroc. *Cahiers de la Méditerranée*, 81, 331-348.
- Archondo, I., Ruiz, J. (2016). *¿Afectan las tensiones geopolíticas en mercados competidores al turismo español?* BBVA Research, Observatorio Económico Español.
- Arias-Sans, A. & Quagliari, A. (2015). Unravelling Airbnb: Urban Perspectives from Barcelona. In A. P. Russo & G. Richards (coords.). *Reinventing the Local in Tourism: Producing, Consuming and Negotiating Place (Aspects of Tourism)* (209-228). Bristol: Channel View Publications.
- Artigues-Bonet, A.A. & Blázquez-Salom, M. (en prensa). Empresas multinacionales turísticas. En E. Cañada & I. Murray (eds.). *Turistización global. Perspectivas críticas en turismo*. Barcelona: Icaria Editorial.
- Balkır, C. & Kirkulak, B. (2009). Turkey, the new destination for international retirement migration. In H. Fassmann, M. Haller, D. Lane (ed.). *Migration and Mobility in Europe: Trends, Patterns and Control* (pp. 123-143). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Bantekas, I., et al. (2015). *Truth Committee on Public Debt. Preliminary report*. Atenas: Hellenic Parliament.
- Barrado D.A. y Calabuig J. (Eds). (2001). *Geografía mundial del turismo*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Bastakis, C., Buhalis, D. & Butler, R. (2004). The perception of small and medium sized tourism accommodation providers on the impacts of the tour operators' in Eastern Mediterranean. *Tourism management*, 25, 151-170.
- Base Structure Report (2015). *A Summary of the real property inventory*. Department of Defense, United States of America [última consulta: 02.04.2019].
- Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, A. & M. Müller (2013). The Securitization of Urban Space and the "Rescue" of Downtown Mexico City: Vision and Practice. *Latin American Perspectives*, 40, 77-94.
- Becklake, S. (forthcoming-a). Gendered Touristic Security in Guatemala. In M. Córdoba Azcarate, M. Mostafanezhad & R. Norum (eds.). *The Geopolitics of Tourism: Assemblages of Power, Mobility and the State*. Arizona: University of Arizona Press.
- Becklake, S. (forthcoming-b). The Role of NGOs in Touristic Securitization: The Case of La Antigua Guatemala. *Space and Culture*. Estimated online publication date: Summer 2019.
- Becklake, S. (in preparation). The Political Economy of Touristic Security: Not a "Win-Win" Human Security Practice Supportive of Global Sustainable Development.
- Bianchi, R. (2007). Tourism and the globalisation of fear: Analysing the politics of risk and (in) security in global travel. *Tourism and Hospitality Research*, 7, 64-74.

REFERÈNCIES
BIBLIOGRÀFIQUES

- Bianchi, R. (2017). The Political Economy of Mass Tourism and its Contradictions. In D. Harrison & R. Sharpley. *Mass tourism in a small world* (pp. 40-51). Wallingford: CABI.
- Bianchi, R. & Stephenson, M. (2014). *Tourism and Citizenship: Rights, Freedoms and Responsibilities in the Global Order*. London and New York: Routledge.
- Bigo, D. (2014). The (In)Securitization Practices of the Three Universes of EU Border Control: Military/Navy - border guards/police - database analysts'. *Security Dialogue*, 45, 209-225.
- Blanco-Romero, A., Blázquez-Salom, M., Morell, M. (2018). Turismofobia como arma arrojada. *Revista Àbaco*, 98, 55-64.
- Blázquez, M. (2016). [Per on decreixer turísticament? Una alternativa ecosocialista](#). Alba Sud, 29/05/2016 [última consulta 10/06/2019].
- Blázquez, M., Cañada, E. y Murray, I. (2011a). La balearización global: Conflictos socio-ambientales de la construcción de hoteles baleares en El Caribe y Centroamérica. Palma: Direcció General de Cooperació | Govern de les Illes Balears. *Quaderns de Pau i Solidaritat*, núm. 49.
- Blázquez, M., Cañada, E. y Murray, I. (2011b). Búnker Playa-Sol: Conflictos derivados de la construcción de enclaves de capital transnacional turístico español en el Caribe y Centroamérica. *Script Nova*, 15(368), 10/07/2011.
- Blázquez, M., Murray, I. (2010). Una geohistoria de la turistización de las Islas Baleares. *El periplo sustentable*, 18, 69-118.
- Blázquez, M., Murray, I. y Artigues, A. A. (2011). La balearización global: el capital turístico en la minoración e instrumentación del Estado. *Investigaciones Turísticas*, 2, 1-28.
- Boatcă, M. (2016). Exclusion through Citizenship and the Geopolitics of Austerity. In S. Jonsson & J. Willén (eds.). *Austere Histories in European Societies: Social Exclusion and the Contest of Colonial Memories* (pp. 115-134). London and New York: Routledge.
- Boissevain, J. (1977). Tourism and development in Malta. *Development and Change*, 8(4), 523-538.
- Boissevain, J. (1979). The impact of tourism on a dependent island: Gozo, Malta. *Annals of tourism research*, 6(1), 76-90.
- Boissevain, J. (1996). *Coping with tourists: European reactions to mass tourism* (Vol. 1). Oxford: Berghahn Books.
- Boissevain, J. (2004). Hotels, tuna pens, and civil society: Contesting the foreshore in Malta. Contesting the Foreshore. In J. Boissevain & T. Selwyn. *Contesting the foreshore: Tourism, society, and politics on the coast* (pp. 233-260). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Boissevain, J. & Selwyn, T. (2004). *Contesting the foreshore: Tourism, society, and politics on the coast*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bossong, R. (2012). *The evolution of EU counter-terrorism: European security policy after 9/11*. London: Routledge.
- Boukala, S. & Dimitrakopoulou, D. (2018). Absurdity and The 'blame Game' within the Schengen Area: Analyzing Greek (Social) Media Discourses on the Refugee Crisis. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 16(1-2), 179-197.
- Bourse, L. (2012). [Tourisme en Méditerranée: un moteur du développement durable?](#) Les Notes du Plan Bleu, 24 [última consulta 10/06/2019].
- Bourse, L. (2012). [Transport aérien et dépendance au carbone : quel avenir pour les destinations touristiques méditerranéennes?](#) Les Notes du Plan Bleu, 19 [última consulta 10/06/2019].
- Boyle, P. & Haggerty, K. (2009). Spectacular Security: Mega-Events and the Security Complex. *International Political Sociology*, 3, 257-274.
- Bramwell, B. (2004). Mass tourism, diversification and sustainability in Southern Europe's coastal regions. *Coastal mass tourism: Diversification and sustainable development in Southern Europe*, 12, 1.
- Brenner, N., Peck, J., Theodore, N. (2015). Urbanismo neoliberal. La ciudad y el imperio de los mercados. En Observatorio Metropolitano de Madrid (eds.). *El mercado contra la ciudad. Globalización, gentrificación y políticas urbanas* (pp. 211-244). Madrid: Traficantes de Sueños.
- Brito, S.P. (2016). [Turismo e transporte aéreo em Portugal \(V Parte - Procura/oferta de turismo e intervenção pública\)](#). Faro: Centro Internacional de Investigação em Território e Turismo y Universidade do Algarve.
- Britton, S. (1982). The political economy of tourism in the third world. *Annals of Tourism Research*, 9(3), 331-358.
- Britton, S. (1996). Tourism, dependency and development. In Y. Apostolopoulos, S. Leivadi & A. Yiannakis (Eds.). *The Sociology of Tourism: Theoretical and Empirical Investigations* (pp. 155-172). London: Routledge.
- Brunt, P., Mawby, R., Hambly, Z. (2000). Tourist Victimization and the Fear of Crime on Holiday. *Tourism Management*, 21, 417-424.
- Buades, J. (2006). *Exportando paraísos. La colonización turística del planeta*. Palma de Mallorca: Ediciones La Lucerna.
- Buades, J. (2012). *El Mediterráneo en el microondas del carbono. Alerta climática máxima, más desigualdad, el fin de turismo litoral*. Barcelona: Alba Sud Editorial, colección Informes en Contraste, 2.

REFERÈNCIES
BIBLIOGRÀFIQUES

- Buhalis, D. (2000). Relationships in the Distribution Channel of Tourism. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 1(1), 113-139.
- Burak, S., Doğan, E. and Gazioğlu, C. (2004). Impact of urbanization and tourism on coastal environment. *Ocean and Coastal Management*, 47(9-10), 515-527.
- Büscher, B. & Fletcher, R. (2017). Destructive creation: capital accumulation and the structural violence of tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 25 (5), 651-667.
- Buzan, B., Wæver, O. & Wilde, J. (1998). *Security. A New Framework for Analysis*. Boulder and London: Lynne Rienner.
- Calduch, R. (2001). La incidencia de los atentados del 11 de septiembre en el terrorismo internacional. *Revista Española de Derecho Internacional*, LIII (1-2), 173-203.
- Cañada, E. (2016). *Externalización del trabajo en hoteles. Impacto en los departamentos de pisos*. Barcelona: Alba Sud Editorial.
- Cañada, E. (2018). [Overtourism: un concepto en construcción](#). Alba Sud, 05/11/2018.
- Cañada, E., Karschat, K., Jäger, L., Kamp, C., Man, F., Mangalas, S., Maurer, M., Monshausen, A., Plüss, C., Rutherford, A., Tremel, C. (ed.). (2017). *Transforming Tourism. Tourism in the 2030 Agenda*. Berlin: Tourism Watch.
- Cañada, E., Gascón, J. (2016). Urbanizar el paisaje: Turismo residencial, descampesinización, gentrificación rural. Una introducción. En J. Gascón & E. Cañada (coord.). *Turismo residencial y gentrificación rural* (pp. 5-36). Tenerife & Xixón: Pasos & Foro de Turismo Responsable.
- Cappato, A. (2011). [Cruises and Recreational Boating in the Mediterranean](#). Sophia Antipolis: Plan Bleu [última consulta 10/06/2019].
- Carić, H. & Mackelworth, P. (2014). Cruise tourism environmental impacts – The perspective from the Adriatic Sea. *Ocean & Coastal Management*, 102, 350-363.
- Carter, S. (1998). 'Tourists' and 'Travellers'. Social Construction of Africa and Asia as Risky Locations. *Tourism Management*, 19, 349-358.
- Casey, R. (2017). [How Open Skies has transformed Israel's international air travel](#). *Routes online*, 11/08/2017 [última consulta 10/06/2019].
- Casey, R. (2018). [Ryanair targets Jordan in Middle East expansion](#). *Routes online*, 05/02/2018 [última consulta 10/06/2019].
- Chahine, S. (2010). *Desarrollo turístico del litoral mediterráneo de Marruecos. Saidia como destino*. Proyecto Fin de Máster, Universidad de Málaga.
- Chahine, S. (2012). Turismo globalizado en Marruecos: el caso de Saidia. *Seminario "Otras miradas, otros turismos"*. Málaga: Universidad de Málaga.
- Chahine, S. (2016): *Turismo globalizado en Marruecos: el caso de Saidia*. Tesis Doctoral inédita, Universidad de Málaga.
- Chapman, A., & Speake, J. (2011). Regeneration in a mass-tourism resort: The changing fortunes of Bugibba, Malta. *Tourism Management*, 32(3), 482-491.
- Chapoutot, J. M. M. (2012). [Profil de durabilité dans quelques destinations touristiques méditerranéennes. La destination Jerba en Tunisie](#). Sophia Antipolis: Plan Bleu.
- Chase, G. & McKee, D. (2003). The economic impact of cruise tourism on Jamaica. *Journal of Tourism Studies*, 14(2), 16-22.
- Chomsky, N. (2010). *10 estrategias de manipulación mediática*. México D.F.: Centro de Estudios del Movimiento Obrero y Socialista.
- Cladera, J. (1989). Balearització. A *Gran Enciclopèdia de Mallorca* (pp. 313-314) Palma: Promomallorca.
- CLIA (2015). [Europe Statistics and Markets 2014](#). Washington: Cruise Lines International Association [última consulta 10/06/2019].
- CLIA (2017). [Europe Statistics and Markets 2016](#). Washington: Cruise Lines International Association [última consulta 10/06/2019].
- CLIA (2018). [The Global Economic Contribution of Cruise Tourism in 2017](#). Washington: Cruise Lines International Association [última consulta 10/06/2019].
- Cohen, E. (2009). Death in Paradise: Tourist Fatalities in the Tsunami Disaster in Thailand. *Current Issues in Tourism*, 12, 183-199.
- Cornelissen, S. (2011). Mega Event Securitisation in a Third World Setting: Glocal Processes and Ramifications during the 2010 FIFA World Cup. *Urban Studies*, 48, 3221-3240.
- Cortes-Jimenez, I., Nowak, J. J. & Sahli, M. (2011). Mass beach tourism and economic growth: Lessons from Tunisia. *Tourism Economics*, 17(3), 531-547.
- Crotti, R. & Misrahi, T. (eds.). (2017). [The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017: Paving the way for a more sustainable and inclusive future](#). Geneva: World Economic Forum.
- Cuttitta, P. (2012). *Lo Spettacolo del Confine: Lampedusa Tra Produzione E Messa in Scena Della Frontiera*. Milano: Mimesis Edizioni.
- D'Angelo, A. (2018). Flujos migratorios en el mediterráneo: cifras, políticas y múltiples crisis. *Anuario CIDOB de la Inmigración*, 30-46.
- Dantas, E. W. C., Ferreira, A. L., y Clementino, M. do L. M. (2010). *Turismo e Imobiliário nas metrópoles*. Rio de Janeiro: Letra Capital.
- De Genova, N. (2013). Spectacles of Migrant 'illegality': The Scene of Exclusion, the Obscene of Inclusion. *Ethnic and Racial Studies*, 36(7), 1180-1198.

REFERÈNCIES
BIBLIOGRÀFIQUES

- De Kadt, E. (Ed.) (1979). *Tourism: Passport to Development? Perspectives on the Social and Cultural Effects of Tourism in Developing Countries*. New York: Oxford University Press.
- Dérens, J.A. & Geslin, L. (2018). Ataques contra el turismo de masas en Croacia. *Le Monde Diplomatic*, septiembre, 27.
- Devine, J. (2014). Counterinsurgency Ecotourism in Guatemala's Maya Biosphere Reserve. *Environment and Planning D: Society and Space*, 32, 984-1001.
- Devine, J. (2017). Colonizing space and commodifying place: tourism's violent geographies. *Journal of Sustainable Tourism*, 25, 634-650.
- Devine, J. & Ojeda, D. (2017). Violence and dispossession in tourism development: A critical geographical approach. *Journal of Sustainable Tourism*, 25, 605-617.
- Dickinson, J. & Lumsdon, L. (2010). *Slow travel and Tourism*. Londres: Earthscan.
- Dobruszkes F. & Mondou V. (2013). Aviation liberalization as a means to promote international tourism: The EU-Morocco case. *Journal of Air Transport Management*, 29, 23-34.
- Drius, M., et al. (2019). Tackling challenges for Mediterranean sustainable coastal tourism: an ecosystem service perspective. *Science of the Total Environment*, 652, 1302-1317.
- ECSIP (2015). *Study on the competitiveness of the recreational boating sector*. Rotterdam/Brussels: DG Enterprise and Industry.
- EEA (1999). *State and pressures of the marine and coastal Mediterranean environment*. (EEA-UNEP/MAP joint report). Copenhagen: European Environment Agency.
- EEA (2014). *Horizon 2020 Mediterranean report. Toward shared environmental information systems* (EEA-UNEP/MAP joint report). Copenhagen: European Environment Agency.
- Elliott, A. & Urry, J. (2010). *Mobile Lives*. New York: Routledge.
- Enloe, C. (2014). *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Europa Press (2016). [La amenaza terrorista convierte en una ciudad fantasma uno de los principales lugares turísticos de Egipto](#). Europa Press, 05/04/2016 [última consulta].
- Fargues, P. (2017). [Four Decades of Undocumented Migration to Europe. A Review of the Evidence](#). Grand-Saconnex: IOM.
- Fiol, J. (1996). The perfect guest: the poet and the island, a lasting affair. *Gravesiana: The Journal of the Robert Graves Society*, June.
- Fletcher, R., Blanco-Romero, A., Blázquez-Salom, M. & Murray, I. (2018). [Tourism and Degrowth: Impossibility Theorem or Path to Post-Capitalism?](#), Entitlecollective, 08/04/2018 [última consulta 20/05/2019].
- Fletcher, R. (2011). Sustaining Tourism, Sustaining Capitalism? The Tourism Industry's Role in Global Capitalist Expansion. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, 13, 443-461.
- Foster, J. B. (2011). Capitalism and Degrowth: An Impossibility theorem. *Monthly Review*, 62(8), 26-33.
- Franck, A. (2018). The Lesvos Refugee Crisis as Disaster Capitalism. *Peace Review*, 30(2), 199-205.
- Fraport Greece (2017, 22 de marzo). [Fraport Greece's Development Plan for the New Era at the Greek Regional Airports](#). [última consulta 10/06/2019].
- Freire-Medeiros, B. (2013). *Touring Poverty*. London: Routledge.
- Freitag, T. (1994). Enclave Tourism Development: For Whom the Benefits Roll? *Annals of Tourism Research*, 21, 538-554.
- Frenzel, F., Koens, K. & Steinbrink, M. (2012). *Slum Tourism: Poverty, Power and Ethics*. London and New York: Routledge.
- Frihy, O.E. and El-Sayed & M.Kh. (2013). Vulnerability risk assessment and adaptation to climate change induced sea level rise along the Mediterranean coast of Egypt. *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change*, 18(8), 1215-1237.
- Galán, J.J., Martín, A., Ruiz, A. y Mandly, A. (1977). *Costa del Sol. Retrato de unos colonizados*. Madrid: Campo Abierto.
- Garcés, M. (2018). *Ciudad princesa*. Barcelona: Galaxia Gutemberg.
- García-Andreu, H. (2014). El círculo vicioso del turismo residencial: análisis de los factores locales del boom inmobiliario español. *Pasos: Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 12(2), 395-408.
- García Herrera, L. M. (2001). [Elitización: propuesta en español para el término gentrificación](#). Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales, VI (32), edición online.
- García-Herrera, L. M., Smith N. & Mejías Vera, M. Á. (2007) Gentrification, displacement, and tourism in Santa Cruz de Tenerife. *Urban Geography*, 28(3), 276-298.
- Gardner, G., Assadourian, E. & Sarin, R. (2004). La situación del consumo actual. En *La situación del mundo 2004: la sociedad de consumo. Informe anual del Worldwatch Institute sobre el progreso hacia una sociedad sostenible*. Centro de Investigación para la paz (pp 35-64). Barcelona: Icaria Editorial.

REFERÈNCIES
BIBLIOGRÀFIQUES

- Gascón, J. & Cañada, E. (2017). El mundo es finito, también para el turismo: Del multiplicador turístico al conflicto redistributivo. *Oikonomics*, 7, 28-34.
- Gascón, J. & Ojeda, D. (2014). *Turistas y campesinado*. Madrid & Tenerife: Pasos & Foro de Turismo Responsable.
- Gaviria, M. (Ed.). (1974). *España a Go-go: Turismo Charter y neocolonialismo del espacio*. Madrid: Ediciones Turner.
- Gay, J.-Ch. (2006). [Transport et mise en tourisme du monde](#). *Cahiers de Géographie* (collection EDYTEM), 4, 11-22.
- Gil de Arriba, C. (2011). Del turismo hotelero al turismo residencial en Marruecos. Entre el negocio inmobiliario y la recreación de imaginarios socioespaciales. *Cuadernos de Turismo*, 27, 471-487.
- Giulietti, S., Romagosa, F., Fons Esteve, J., Schröder, Ch. (2018). *Tourism and the environment. Towards a reporting mechanism in Europe* (ETC/ULS Report, 01/2018). Barcelona: European Topic Centre on Urban Land and Soil Systems.
- Global Terrorism Database (2018). *National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism*. Center of Excellence of the U.S. Department of Homeland Security.
- González, P. J. et al. (2012). The 2011 Lorca earthquake slip distribution controlled by groundwater crustal unloading. *Nature Geoscience*, 5(11), 821-825.
- Guribye, E. & Mydland, T. S. (2018). Escape to the Island: International Volunteer Engagement on Lesbos during the Refugee Crisis. *Journal of Civil Society*, 14(4), 346-63.
- Haggerty, K. D. & Ericson, R.V. (2000). *The Surveillant Assemblage*. *British Journal of Sociology*, 51, 605-622.
- Hall, C. M., Timothy, D. & Duval, D. T. (2003). *Safety and Security in Tourism: Relationships, Management, and Marketing*. New York: Haworth Press.
- Hall, C. M., Timothy, D. & Duval, D. T. (2004). Security and Tourism: Towards a new understanding? *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 15, 1-18.
- Hannam, K. (2017). Tourism, Mobilities and the Geopolitics of Erasure. Issues and Concepts from Central and Eastern Europe. In D. Hall (ed.). *Tourism and Geopolitics* (pp. 345-53). Wallingford: CABI.
- Hannam, K., Sheller, M. & Urry, J. (2006). Mobilities, immobilities and moorings. *Mobilities*, 1, 1-22.
- Harbours Review (2016). [Ro-ro & Ferry Atlas Europe 2016/17](#). Gdynia (Polonia): Baltic Press.
- Harvey, D. (1982). *The Limits to Capital*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (1989). From managerialism to entrepreneurialism: The transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 71(1), 3-17.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2006). *Spaces of global capitalism: A theory of uneven geographical development*. London: Verso.
- Harvey, D. (2014). *Seventeen contradictions and the end of capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hernández Ramírez, J. (2011). Naturaleza a la carta: La retórica de la sostenibilidad turística y sus implicaciones en las políticas públicas en Andalucía. En Ll. Prats & A. Santana (coords.). *Turismo y Patrimonio: Entramados narrativos* (pp. 203-215). Tenerife: Pasos & ACA.
- Hof, A., Morán-Tejeda, E., Lorenzo-Lacruz, J., & Blázquez-Salom, M. (2018). Swimming Pool Evaporative Water Loss and Water Use in the Balearic Islands (Spain). *Water*, 10(1883), 1-19.
- Holden, A. (2013). *Tourism, poverty and development*. London: Routledge.
- Holmes, K. & K. Smith. 2009. *Managing Volunteers in Tourism: Attractions, Destinations and Events*. Oxford: Butterworth Heineman.
- Huete R. & Mantecón, E. (2018): El auge de la turismofobia ¿hipótesis de investigación o ruido ideológico? PASOS. *Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 16(1), 9-19.
- Human Security Unit (2016). *Human Security Handbook: An integrated approach for the realization of the Sustainable Development Goals and the priority areas of the international community and the United Nations system*. New York: United Nations Trust Fund for Human Security.
- ICAO (International Civil Aviation Organization) (1973). *Development of international air passenger travel – Europe* (Circular 114-AT/29). Montreal, ICAO.
- ICOMIA (2018). *Recreational Boating Industry Statistics 2017*. Egham: International Council of Marine Industry Associations.
- ISL (2017). [Shipping Statistics and Market Review 2017](#), 61(8). Bremen: Institute of Shipping Economics and Logistics.
- Israel Ministry of Tourism (2018). Directive for Reimbursement of Flight Operators operating Direct Flights to Eilat (Director General Regulations no. 1/2018).
- Jackson, T. (2011). *Prosperidad sin crecimiento. Economía para un planeta finito*. Barcelona: Icaria editorial / Intermón Oxfam Editorial.
- Jenkins, C. L. (1980). Tourism policies in developing countries: a critique. *International Journal of Tourism Management*, 1(1), 22-29.

REFERÈNCIES
BIBLIOGRÀFIQUES

- Jurdao, F. (1990 [1979]). *España en venta: compra de suelos por extranjeros y colonización de campesinos en la Costa del Sol*. Madrid: Endymion.
- Kallis, G. (2011). In defence of degrowth. *Ecological Economics*, 70, 873-880.
- Kallis, G. & March, H. (2015). Imaginaries of hope: The utopianism of degrowth. *Annals of the Association of American Geographers*, 105, 360-368.
- Kiely, R. (2007). *The New Political Economy of Development: Globalization, Imperialism, Hegemony*. Houndsmill and New York: Palgrave Macmillan.
- Koens, K., Postma, A. & Papp, B. (2018). Is overtourism overused? Understanding the impact of tourism in a city context. *Sustainability*, 10(12), 4383-4398.
- Konsolas, N., & Zacharatos, G. (1992). Regionalization of Tourism Activity in Greece Problems and Policies. In H. Briassoulis H. & J. van der Straaten (Eds.) *Tourism and the Environment. Environment & Assessment* (pp. 57-65). Berlin: Springer.
- Kousis, M. (2000) Tourism and the environment. A social movement perspective. *Annals of Tourism Research*, 27(2), 468-489.
- Kouvelakis, S. (2018). [Borderland - Greece and the EU's Southern Question](#). *New Left Review*, 110, 5-33.
- Kumpulainen, S. (2006). Vulnerability Concepts in Risk Assessment. *Special Paper of the Geological Survey of Finland*, 42, 65-74.
- L'Economiste Maghrébin (2017) [Tunisie: polémique autour de la construction d'un nouvel aéroport](#), 09/08/2017 [última consulta 20/05/2019].
- Lanfant, F. (1994). Identité, mémoire et la « touristification » de nos sociétés. *Sociétés. Revue des Sciences Humaines et Sociales*, 46, 433-439.
- La Vanguardia (2014). [El número de turistas en Egipto cayó en marzo más de un 32% interanual](#). La Vanguardia, 13/05/2014 [última consulta 08.03.2019].
- Laqueur, W. (2003). *No end to war: Terrorism in the twenty-first century*. London: Bloomsbury Publishing.
- Latiesa Rodríguez, M., Puertas Cañaverl, I., Paniza Prados, J.L. (2009). *El turismo en el Mediterráneo: posibilidades de desarrollo y cohesión*. Madrid: Editorial Universitaria Ramón Areces.
- Latouche, S. (2003). Por una sociedad del decrecimiento. *Le Monde Diplomatique*, 97.
- Latouche, S. (2006). *Le Pari de la décroissance*. Paris: Fayard.
- Latouche, S. (2007). *Petit traité de la décroissance sereine*. Paris: Mille et Une Nuits.
- Latouche, S. (2008). *La apuesta por el decrecimiento. ¿Cómo salir del imaginario dominante?* Barcelona: Icaria Editorial.
- Lea, J. (1988). *Tourism and development in the third World*. London: Routledge.
- Lefebvre, H. (1972). *La revolución urbana*. Barcelona: Península.
- Lepp, A. & Heather G. (2003). Tourist Roles, Perceived Risk and International Tourism. *Annals of Tourism Research*, 30, 606-624.
- Ley, D. (1980). Liberal ideology and the postindustrial city. *Annals of the Association of American Geographers*, 70, 238-258.
- Lisle, D. (2013). Frontline Leisure: Securizing tourism in the War on Terror. *Security Dialogue*, 44, 127-146.
- Lisle, D. & Johnson, H. (2018). Lost in the Aftermath. *Security Dialogue*, 50(1), 20-39.
- Little, W. E. (2014). Police and Security in the World Heritage City of Antigua, Guatemala. *The Journal of Latin American and Caribbean Anthropology*, 19, 396-417.
- Lyon, D. (2002). Everyday Surveillance: Personal Data and Social Classifications. *Information, Communications & Society*, 5, 242-257.
- Mancuso, F. (2009). *Venezia è una città. Come è stata costruita e come vive*. Venezia: Corte de Fontego.
- Manera, C., & Morey, A. (2016). The growth of mass tourism in the Mediterranean, 1950-2010. *IOSR. Journal of Economics and Finance*, 7(4), 84-91.
- Mansfeld, Y. & Pizam, A. (2006). *Tourism, Security and Safety: From Theory to Practice*. London and New York: Routledge.
- Marušić, Z., Sever, I. e Ivandić, N. (2012). Mediterranean cruise itineraries and the position of Dubrovnik. In A. Papathanassis, T. Luković, M. Vogel (eds.). *Cruise Tourism and Society: a Socio-economic Perspective* (pp. 3-16). Heidelberg: Springer.
- Marx, K. (1967). *Das Kapital: Kritik der politischen Oekonomie*. Hamburg: Verlag von Otto Meissner.
- Mazzara, F. (2015). Spaces of Visibility for the Migrants of Lampedusa: The Counter Narrative of the Aesthetic Discourse. *Italian Studies*, 70(4), 449-464.
- Mayol, G. (2017). *Les mobilitzacions ciutadanes a Mallorca durant l'etapa autonòmica (1983-2013) en defensa del territori, els drets socials, la cultura i l'autogovern*. Universitat de les Illes Balears, Tesi Doctoral, Programa de Doctorat d'Història.
- McMichael, P. (2004). *Development and Social Change: A Global Perspective*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.

REFERÈNCIES
BIBLIOGRÀFIQUES

- Meana Acevedo, R. (2016). Decrecimiento y turismo: el papel del sector turístico en la extralimitación planetaria. La necesidad de un cambio de modelo puesto al día. En M. Blázquez, M. Mir-Gual, I. Murray, G. X. Pons (eds.). *Turismo y crisis, turismo colaborativo y ecoturismo*. XV Coloquio de Geografía del Turismo, el Ocio y la Recreación de la AGE. Mon. Soc. Hist. Nat. Balears, 23: 79-90. SHNB-UIB-AGE.
- MedCruise (2018). *Cruise Activities in MedCruise Ports. 2017 Statistics*. El Pireo: Association of Mediterranean and Adjoining Seas Cruise Ports.
- Medina, F. X. & Leal, M. P. (eds.) (2018). *Gastronomía y turismo en Iberoamérica*. Gijón: TREA.
- Melotti, M., Ruspini, E. & Marra, E. (2018). Migration, Tourism and Peace. Lampedusa as a Social Laboratory. *Anatolia*, 29(2), 215-224.
- Méndez, R. (2004). *Las urbanizaciones ocupan ya el 34% de la costa mediterránea*. *El País*, 27/12/2004.
- Milano, C., Cheer, J. & Novelli, M. (Eds.). (2019). *Overtourism: Excesses, discontents and measures in travel & tourism*. Wallingford: CABl.
- Miossec, J.-M. (1996). *Le tourisme en Tunisie. Un pays en développement dans l'espace touristique international*. Thèse d'État. Département de Géographie de la Université François Rabelais de Tours.
- Moore, J.W. (2015). *Capitalism in the web of life*. Londres: Verso.
- Morgan, N. & Pritchard, A. (1998). *Tourism Promotion and Power: Creating Images, Creating Identities*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Morgan, N. & Pritchard, A. (2005). Security and Social 'Sorting': Traversing the Surveillance-Tourism Dialectic. *Tourist Studies*, 5, 115-132.
- Mostafanezhad, M. (2014). *Volunteer Tourism: Popular Humanitarianism in Neoliberal Times*. London and New York: Routledge.
- Mowforth, M. & Munt, I. (2009 [1998]). *Tourism and Sustainability: Development, globalisation and new tourism in the Third World*. London and New York: Routledge.
- Muñoz, F. (2003). Lock living: Urban sprawl in Mediterranean cities. *Cities*, 20(6), 381-385.
- Murray, I. (2014). Bienvenidos a la fiesta: turistización planetaria y ciudades-espectáculo (y algo más). *Ecología Política*, 47, 87-91.
- Murray, I. (2015). *Capitalismo y turismo en España. Del "milagro económico" a la "gran crisis"*. Barcelona: Alba Sud Editorial.
- Murray, M., Yrigoy, I., Blázquez-Salom, M. (2017). The role of crises in the production, destruction and restructuring of tourist spaces. The case of the Balearic Islands. *Investigaciones Turísticas*, 13, 1-29.
- Naciones Unidas (1987): *Report of the World Commission on Environment and Development "Our Common future"*.
- Naredo, J.M. (1997). Sobre el origen, el uso y el contenido del término sostenible. En MOPTMA (ed). *Ciudades para un futuro más sostenible. Catálogo Español de Buenas Prácticas*. Madrid: Comité Español Habitat II.
- Nassar, M. A. (2012). Political Unrest Cost Egyptian Tourism Dearly: An Ethnographical Study. *International Business Research*, 5(10), 166-174.
- New Keywords Collective (2016). *Europe/Crisis: New Keywords Of 'the Crisis' in and of 'Europe'*. Zone Books near futures, 45.
- Nicholls, S. (2006). Climate change, tourism and outdoor recreation in Europe. *Managing Leisure*, 11(3), 151-163.
- Obrador, P., Crang, M., & Travlou, P. (2009). Corrupted seas: the Mediterranean in the age of Mass Mobility. In P. Obrador, M. Crang, P. Travlou (ed.). *Cultures of Mass Tourism. Doing the Mediterranean in the Age of Banal Mobilities* (pp. 157-174). Farnham: Ashgate.
- Oglethorpe, M. K. (1984). Tourism in Malta: a crisis of dependence. *Leisure Studies*, 3(2), 147-161.
- Ojeda, D. (2013). War and Tourism: The Banal Geographies of Security in Colombia's "Retaking". *Geopolitics*, 18, 759-778.
- Olcina, J. & Vera, F. (2016). Climate change and tourism policy in Spain: diagnosis in the Spanish Mediterranean coast. *Cuadernos de Turismo*, 38, 565-571.
- Oliveira, J., & Costa, L. (2012). Second home tourism in the Oestes region, Portugal. Features and impacts. *European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation*, 3(2), 35-55.
- Ong, A. (1999). *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham: Duke University Press.
- Organización Mundial del Turismo (2018a). *Panorama OMT del turismo internacional. Edición 2018*. Madrid: UNWTO.
- Organización Mundial del Turismo (2018b). *"Overtourism"? Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions*. Madrid: UNWTO.
- Organización Mundial del Turismo (2010-17). *Compendio de estadísticas del turismo*. Madrid: OMT.
- Ortega, J.L.; Vargas, A.; Hinojosa, V.; Porras, C., Canalis, X. (2019). Fondos de inversión y Socimis: los nuevos socios del turismo desembarcan con fuerza en España. *Hosteltur. Comunicación para la economía del turismo*, 287, 4-18.
- Papataxiarchis, E. (2016). Being 'there': At the Front Line of the 'European Refugee Crisis' – Part 1. *Anthropology Today*, 32(2), 3-9.
- Pardo, D. (2018). *Las posibilidades de una red ante la turistización del Sur de Europa*, 02/05/2018. Alba Sud. Disponible online [última consulta 20/5/2019].

REFERÈNCIES
BIBLIOGRÀFIQUES

- Perles-Ribes, J. F., Ramón-Rodríguez, A. B., Moreno-Izquierdo, L., & Torregrosa, M. T. (2016). Winners and losers in the Arab uprisings: a Mediterranean tourism perspective. *Current Issues in Tourism*, 21(16), 1810-1829.
- Perry, A. (2006). Will predicted climate change compromise the sustainability of Mediterranean tourism? *Journal of Sustainable Tourism*, 14, 367-375.
- Pizam, A. & Mansfeld, Y. (1996). *Tourism, Crime and International Security Issues*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Pizam, A. & Mansfeld, Y. (2006). Towards a Theory of Tourism Security. In Y. Mansfeld & A. Pizam (eds). *Tourism, Security and Safety: From Theory to Practice* (pp. 1-27). Oxford: Elsevier.
- Plaza, A. (2019). ¡Ciao, chiringuito! Los hoteles tiran precios porque los turistas vuelven a Turquía. eldiario.es, 06/07/2019.
- Poirier, R. A. (1995). Tourism and development in Tunisia. *Annals of Tourism Research*, 22(1), 157-171.
- Pons, A., Rullan, O. (2014). The expansion of urbanisation in the Balearic Islands (1956-2006). *Journal of Marine and Island Cultures*, 3(2), 78-88.
- Price, R. (2017). *Climate change and stability in North Africa*. K4D Helpdesk Report. Brighton: Institute of Development Studies.
- Prifti, A. & Zenelaj, E. (2013). Challenges towards Sustainable Tourism for Regional Development of Vlore Region. *European Journal of Sustainable Development*, 2(4), 285-292
- Ramos-Pérez, D. (2016). State aid to airlines in Spain: An assessment of regional and local government support from 1996 to 2014. *Transport Policy*, 49, 137-147.
- Ramos-Pérez, D. (2018). El Fondo de Desarrollo de Vuelos de Canarias: incentivos públicos para nuevas rutas aéreas en un destino turístico maduro. En T. S. Marques, H. Santos, M. P. Alonso Logroño (coord.). *VIII Jornadas da Geografia Económica - Livro de Atas* (pp. 207-215). Porto: Faculdade de Letras da Universidade do Porto y Asociación de Geógrafos Españoles.
- Reimann, L. et al. (2018). Mediterranean UNESCO World Heritage at risk from coastal flooding and erosion due to sea-level rise. *Nature Communications*, 9, 4161.
- Ribas, J. & Mulet, M. (2018). Patrimonio alimentario, turismo y espectáculo: Reflexiones en torno a un proyecto de desarrollo de experiencias turísticas gastronómicas (pp. 77-96). En ODELA. *Polisemias de la alimentación*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Rico-Amoros, A. M., Olcina-Cantos, J. & Sauri, D. (2009). Tourist land use patterns and water demand: Evidence from the Western Mediterranean. *Land Use Policy*, 26, 493-501.
- Riechmann, J. (1995). Desarrollo sostenible: la lucha por la interpretación. En AA.VV. *De la economía a la ecología* (pp. 11-35). Madrid: Editorial Trotta.
- Rovira, M. (2019). [Prohibida la reedició del megafestival Doctor Music al Pirineu per risc d'inundacions](http://www.elpais.com). *El País*, 08/02/2019.
- Rullan, O. (2014). La planificación urbana y territorial en tiempos de crisis. En J.Olcina & A. Rico (Eds.). *Libro Jubilar en homenaje al profesor Antonio Gil Olcina* (pp. 1205-1224). Alicante: Instituto Universitario de Geografía
- Rutty, M. & Scott, D. (2010). Will the Mediterranean Become "Too Hot" for Tourism? A Reassessment. *Tourism and Hospitality Planning & Development*, 7(3), 267-281.
- Ryan, C. (2012). Is Tourism Vulnerable to Shocks? *Tourism Recreation Research*, 37, 261-266.
- Saarinen, J. (2006). Traditions of sustainability in tourism studies. *Annals of Tourism Research*, 33(4), 1121-1140.
- Salat, J. y Pascual, J. (2006). Principales tendencias climatológicas en el Mediterráneo Noroccidental a partir de más de 30 años de observaciones oceanográficas en la costa catalana. En JM Cuadrat Prats, MA Sánchez, SM Vicente Serrano, S Lanjeri, N De Luis Arrillaga, JC Gonzalez Hidalgo. *Clima, Sociedad y Medio Ambiente* (pp. 284-290). Madrid: Publicaciones de la Asociación Española de Climatología (AEC).
- Salter, M. B. (2004). Passports, Mobility, and Security: How smart can the border be? *International Studies Perspectives*, 5, 71-91.
- Sánchez, E. et al. (2004). Future climate extreme events in the Mediterranean simulated by a regional climate model: A first approach. *Global and Planetary Change*, 44(1-4), 163-180.
- Santana, G. (2005). Globalisation, safety and national security. In C. Cooper & S. Wahab (eds.). *Tourism in the Age of Globalisation* (pp. 213-241). London and New York: Routledge.
- Sassen, S. (1991). *La ciudad global: Nueva York, Londres, Tokio*. Buenos Aires: Eudeba
- Sassen, S. (2014). *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*. Harvard: Harvard University Press.
- Schulpen, L. & H. Huysse. (2017). Editorial: Citizen Initiatives for Global Solidarity. The New Face of European Solidarity. *Forum for Development Studies*, 44(2), 163-169.
- Schulz, C. & Bailey, I. (2014). The green economy and post-growth regimes: opportunities and challenges for economic geography. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 96(3), 277-291.
- Scott, D., Hall, C. M., & Gössling, S. (2019). Global tourism vulnerability to climate change. *Annals of Tourism Research*, 77, 49-61.

REFERÈNCIES
BIBLIOGRÀFIQUES

- Selwyn, T. (2004). Privatising the Mediterranean coastline. In J. Boissevain & T. Selwyn. *Contesting the foreshore: Tourism, society, and politics on the coast* (pp. 35-60) Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Shaaban, I. & Ramzy, Y. (2010). The impact of climate change on tourism in Egypt as perceived by both policymakers and tourism managers. *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, 139, 241-251.
- Sheller, M. & Urry, J. (2004). *Tourism Mobilities: Places to Play*, Places in Play. London: Routledge.
- Sheller, M. and Urry, J. (2004). *Tourism mobilities: places to play, places in play*. London: Routledge.
- Slater, T. (2011). Gentrification of the city. In G. Bridge & S. Watson (eds.). *The New Blackwell Companion to the City* (pp. 571-585). London: Blackwell Publishing.
- Smith, N. (1984). *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.
- Smith, N. (1987). Gentrification and the rent gap. *Annals of the Association of American Geographers*, 77(3), 462-465.
- Smith, N. (2012). *La nueva frontera urbana. Ciudad revanchista y gentrificación*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Smith, N., and Williams, P. (1986) Alternatives to orthodoxy: invitation to a debate. In N. Smith & P. Williams (eds.). *Gentrification of the City* (pp. 1-10). London: Allen & Unwin.
- Société de Développement de Saidia (2019). *Rapport d'activité de la Station de Saidia*, Rabat: SDS.
- Sönmez, Sevil F (1998). Tourism, Terrorism, and Political Instability. *Annals of Tourism Research*, 25, 416-456.
- Sönmez, S. F. & Alan R. G. (1998). Influence of Terrorism Risk on Foreign Tourism Decisions. *Annals of Tourism Research*, 25, 112-144.
- Stefanidaki, E. & Lekakou, M. (2012). Generated Economic Impact on Cruise Destinations: The Piraeus Case. In A. Papathanassis, T. Luković, M. Vogel (eds.), *Cruise Tourism and Society: a Socio-economic Perspective* (pp. 69-84). Heidelberg: Springer.
- Stone, B. (2017). *The Upstarts: How Uber, Airbnb, and the Killer Companies of the New Silicon Valley Are Changing the World*. Boston: Little, Brown & Company.
- Tarlow, P. E. (2009). Tourism Safety and Security. In T. Jamal & M. Robinson (eds.). *The SAGE Handbook of Tourism Studies* (pp. 464-480). London: SAGE.
- Tarlow, P. E. (2014). *Tourism Security: Strategies for Effectively Managing Travel Risk and Safety*. Oxford: Elsevier.
- TEC/Plan Bleu (2010). *Gestion de l'énergie Transport aérien et tourisme en Méditerranée*. Sophia Antipolis: Plan Bleu [última consulta 20/5/2019].
- Telfer, D. J. & Sharpley, R. (2008). *Tourism and Development in the Developing World*. Abingdon and New York: Routledge.
- Trotsky, L. (1931). *The Permanent Revolution*. Moscú and New York: Progress Publishers / Militant Publishing Association.
- Turner, L. & Ash, J. (1991). *La horda dorada: el turismo internacional y la periferia del placer*. Madrid: Endymion.
- UNEP & UNWTO (2005). *Making Tourism More Sustainable: A Guide for Policy Makers*. Madrid: United Nations Environment Programme and World Tourism Organisation.
- United Nations (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York: United Nations [última consulta 05.06.2017].
- UNWTO (2017). *Tourism for Development: Discussion Paper on the Occasion of the International Year of Sustainable Tourism for Development 2017*. Madrid: UNWTO.
- UNWTO (2018). *Tourism for Development: Volume 1: Key Areas for Action*. Madrid: United Nations World Tourism Organization.
- UNWTO (2019). *World Tourism Barometer*, Vol. 17, Issue 1. Madrid: UNWTO.
- Urry, J. & Larsen, J. (2011). *The Tourist Gaze 3.0*. London: Sage.
- Velayos, C. (2008). ¿Qué sostenibilidad?: una lectura desde la Filosofía Práctica. *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*, 101, 13-26.
- Vera, J. F. (coord.) (1997). *Análisis Territorial del Turismo*. Barcelona: Ariel.
- Verdaguer, E. (2005). Turismo en Marruecos: retos y oportunidades. *Economía Exterior*, 33, 119-124.
- Veres, L. (2004). *Prensa, poder y terrorismo*. *Amnis. Revue de civilisation contemporaine Europes/ Amériques*, 4, (edición online).
- Vespasiani, S. (2014). *Città stagionali. Rigenerazione urbana oltre il turismo: Rigenerazione urbana oltre il turismo*. FrancoAngeli.
- Vianello, M. (2016). The "No Grandi Navi" campaign. Protests against cruise tourism in Venice. In C. Colomb & J. Novy (eds.). *Protest and resistance in the tourist city* (pp. 171-190). New York: Routledge.
- Visbeck Andersen, I. M., Stilling Blichfeldt, B., Liburd, J. (2018). Sustainability in coastal tourism development: an example from Denmark. *Current Issues in Tourism*, 21(12), 1329-1336.

REFERÈNCIES
BIBLIOGRÀFIQUES

- Vives-Miro, S. & Rullán, O. (2017). ¿Desposesión de vivienda por turistización? Revalorización y desplazamientos en el Centro Histórico de Palma (Mallorca). *Revista de Geografía Norte Grande*, 67, 53-71.
- Wacquant, L. (2009). *Prisons of Poverty*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Walby, S. (2009). *Globalization & Inequalities: Complexity and Contested Modernities*. London: Sage.
- Weaver, A. (2008). When Tourists Become Data: Consumption, Surveillance and Commerce. *Current Issues in Tourism*, 11, 1-23.
- Weigert M., 2012, [Le tourisme en Tunisie: les défis à l'heure de la transition démocratique](#). Paris: Institut de Prospective Economique du Monde Méditerranéen, Les Notes IPEMED, 12.
- Weld, E.W. (1956). Some Notes on the Multilateral Agreement on Commercial Rights of Non-Scheduled Air Services in Europe. *Journal of Air Law and Commerce*, 23 (2/3), 180-187.
- Whittaker, J., McLennan, B., Handmer, J. (2015). A Review of Informal Volunteerism in Emergencies and Disasters: Definition, Opportunities and Challenges. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 13(1), 358-368.
- Wright, D., Friedewald, M., Gutwirth, S., Langheinrich, M., Mordini, E., Rocco Bellanova, P., Wadhwa, K, Bigo, D. (2010). Sorting out Smart Surveillance. *Computer Law and Security Review*, 26, 343-354.
- WTTC (2016). [Tourism as a Driver of Peace](#). London: World Travel & Tourism Council.
- Wynne-Hughes, E. (2012). 'Who would go to Egypt?': How tourism accounts for 'terrorism'. *Review of International Studies*, 38, 615-640.
- Yarcan, S. (2007). Coping with continuous crises: The case of Turkish inbound tourism. *Middle Eastern Studies*, 43(5), 779-794.
- Yrigoy, I. (2013). La urbanització turística com a materialització de l'acumulació de capital hotelier. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 75, 109-131.
- Yrigoy, I. (2013). La Urbanització turística com a materialització espacial de l'acumulació de capital hotelier: els casos de Platja de Palma (Mallorca) i Saïdia (Marroc). *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 73, 109-131.
- Zukin, S. (1991). *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*. Berkeley: University of California Press.

Una publicació de

ALBA SUD
investigación y comunicación para el desarrollo

www.albasud.org

Amb el suport de

 AMB : Àrea Metropolitana
de Barcelona

ISBN: 978-84-09-12511-1

